

kátét állítottak össze s kérték az engedélyt a kinyomtatására, de soha Őnagysága meg nem engedé. Ugyanazon évben de coena Domini kinyomtatottak egy tractatust, három példányban elküldötték a fejedelemnek, kérvén, hogy engedje meg kibocsátását. Nemhogy megengedte volna, de sub poena notae infidelitatis megtiltotta a kibocsátást. Panaszojják, hogy akik a judaizmusból, vagy a pogányságból, vagy a recepta religiókból vallásunkra át akarnak térni, 200 frttal büntetik, fenyegetik. S végül kérik, hogy „megbántódásinkat megorvosolni s religióknak szabadságával ellenkező contractusokat tollálni” kegyes legyen. A kérésnek nem lett semmi eredménye.

7. fejezet.

A dézsi egyesség következményei.

(Disciplina Ecclesiastica és Káté-irodalmunk.)

A dézsi egyességnek, mellyel Rákóczi a vallásszabadság felséges elvén halálos sebet ejtett, az unitárius egyházra nézve többirányú súlyos következményei voltak. Ilyenek: az egyházi rendtartás átdolgozása, mely eltérő vallási nézetekről való sutogást még a lakás „zugolyaiban” is megtiltja; vallási könyvek kinyomtatásának előleges cenzura nélkül való eltiltása, mi nemcsak a szabadelvű hitelvek fejlődését akadályozta meg teljesen a 19. század közepéig, hanem a 16. században oly szépen fellendült unitárius irodalmat is csaknem teljesen elnémította. És mindezek következményéül a lelkeket oly csüggedés és reménytelenség keríti hatalmába, hogy unitárius írók, ha akad egy-egy, szinte bocsánatot kérnek, hogy élnek és szólni mernek. Az egyezés legközvetlenebb következménye az volt, hogy a Radecius-féle 1626. évi Ecclesiastica Discipinát, mely az egyházi szolgálatot teljesítők jogait és kötelességeit szabályozta, az egyesség elvei szerint ki kellett igazítani. A komplanáció első határozata: „Az miképpen Dávid Ferenc condamnálása után Demetrius Hunyadi püspöknek idejében az unitaria religion levő ministerek azon megegyeztenek, hogy az úr Jézus Krisztusnak az Atya Istentől adatott Istenségét vallani, igaz Istennek hirdetni kell és imádni és segítségül hívni, segítséget tőle kérni, ez ellen pedig senki se titkon, se nyilván ne tanítson, se ne szóljon, sőt az szerint tanítson, prédikáljon és énekeljen, az Jézus Krisztust pedig isteni tisztelettel imádják és directe segítségül híjják úgy, mint kinek hatalma vagy on üdvözíteni és el is kárhoztatni az embereket.” A határozat azt is hozzáteszi, hogy az az Eccl. Disc. III. cikkelyének világosabb

magyarozatára szószerint beirassék. S a határozat még biztatni és vigasztalni is megpróbálja őket, hogy hát annál inkább megtehetik, mert hiszen mind a püspök és papok, mind a főemberek ezt nyilván és önként megvallották. S amit ilyen publice megvallottak, azt oda is beírhatják. Be is írták, de hogy minő félelem és aggodalom között, mutatja maga a szöveg, mely vallási kérdésekben még az 1579 jul. 2.-i consensustól eltérő „suttogást” is eltiltja, még házuk „zugolyában” is: „Akkorányi vizálgodás támadott volt a mi eklézsiánkban a feljebbeni időkben az J. Krisztusnak Isten fiának segítségül hívásáról, amekkora hogy valaha ebben az országban lett volna, alig hihető. De Isten kegyelmességéből az immár némely részről elcsendesített. Sőt még a felső tisztviselőnek hatalmával is keményen megtiltatott. Annak okáért a szent eklézsia mindeneknek valójában parancsolja, hogy valakik ebben az ő kebelében és társaságában élni, tanulni, tanítani, nyugonni akarnának, elkerüljék, *nehogy vagy prédikáló székben, vagy ház zugolyában*, távol a környülállásokban keresett mesterséggel valamit erről a materiáról, ami a már meglött egyezést megzavarja, *elő ne hozzon, avagy suttogjon*; hanem ha még valami pontban akadoz, kételkedik, kétségeskedik, ha még most is szive rejtekében valamely izgató gondot táplál, a konzistoriumnak az ő kétségeit, a közönséges prófétálásnak (írásmagyarozás) törvényei szerint az ő magának vakmerő képen tetsző indulat nélkül, beszélje elő és nyilatkoztassa ki. Mert nincs hasznára vagy a tanítóknak, vagy a tanulóknak az eklézsiában, hogy akárkicsoda, valami elméjére buggyan, ok-talanul, amint goromba tetszése javálja, szerte széjjel elterítse és elhintse”.

Mikor Alsted *Prodromus religionis triumphantis* (1057. l.) c. munkájában leírja a dézsi egyesség létrejöttét s az *Eccl. Disc.*-ba betoldott fennebbi tilalmat, hozzá teszi: *Huic articulo antithesim istam opposuit pars adversaria*, vagyis: az ellenkező párt e cikkely helyett a következőt tette:

„A mi eklézsiánkban előző időben a Jézus Krisztus Istennek fia imádásáról és segítségül hívásáról olyan egyértelműség jött létre, aminő ebben az országban alig képzelhető el; és Isten különös kegyelméből ez nyilvánosságra is hozatott, sőt ez az ország főmagistrátusa és a rendek által szentül meg is erősített. Ehez képest a szent és igazi unitárius egyház komolyan meghagyja, hogy mindenki, aki ennek kebelében és társaságában élni, tanulni, tanítani és megpihenni akar, szorgalmasan gondot viseljen arra, hogy mind a szószékről, mind magán körben erről az üdvös tárgyról, vagyis a Krisztus imádásáról és segítségül hívásáról, amint azt a létrejött megegyezés

is megerősíti, úgy nyilvánítsa a véleményét és azt úgy hirdesse és hogyha valaki a *nem igazi unitáriusok* közül ebben, vagy valamely más üdvös pontban tévelyeg, kételkedik, habozik, ha valaki szívében még most is azt a tévelygést táplálja, az ilyent az igazi unitárius szent egyház minden vakmerőképen tetsző indulat nélkül, szerényen adja ki és leplezze le. Mert hiszen nincs érdekében sem a tanítóknak, sem a tanulóknak az igazi unitárius szent egyházban, hogy bárki is a *nem igazi unitáriusoktól* való féltében, lelkiismerete ellenére ilyen üdvös dolgot elhallgasson s mintegy azt akarja, hogy a dolog elaludjék, hanem ellenkezőleg, hogy mindenütt szabadon tehetsége szerint terjessze és hirdesse mindenkinek“.

Ez az Alstednél olvasható intelem nincs benne az Eccl. Disc.-ban. Az első megtiltja a komplanációtól eltérő hitelvek hirdetését, sőt azokról még magánkörben való suttogást is. A második beszél „igazi“ és „nemigazi“ unitáriusokról s az igazi unitárius eklézsia felhív mindenkit, hogy a megegyezéstől eltérően tanítókat adják ki.

Szent-Ábrahámi egyháztörténetében az 1638. évi dézsi komplanációról olvassuk: „Mikoron penig az említett vallástétel körül és mindjárt most megnevezett consensus körül, úgy az *ecclesiastica disciplina* körül vizsgálkodás támadott vala Beke Dániel püspök és több hozzá ragaszkodók között egyrészt, másfelől pedig kolozsvári pap Ravius Mátyás és ő hozzá ragaszkodók között“. A dézsi egyesség erre vonatkozó pontja ez: „Az Eccl. disciplinát úgy az mint már mostan az recepta unitaria religiohoz conformáltatott, felvévén Ravius Mátyás, az eklézsia püspökének elegendő gondviselése leszen reá, mostan az elébbeni tisztében és tisztességében béállatik és megtartatik“. Az eddigi kölcsönös injuriák és bántások örök feledésbe menjenek és amnestiába. Ravius azzal vádolta Beke püspököt és híveit, hogy újítanak s nem a törvényesen elfogadott hitvallást tanítják. Viszont ez a határozat Raviust kötelezi, hogy a megigazított unitárius valláshoz alkalmazott Eccl. disciplinát vegye fel.

Ez a rendtartás szabályozta a papok szolgálati viszonyait a század vége feléig.

Almási püspök az Eccl. disciplinát átdolgozta, némely dolgokat kihagyott belőle, másokat a haladó kor kívánalmai szerint betoldott, némelyeket másként fogalmazott.

Ezt a részt Almási a rendtartásából kihagyta.

A VIII. pont szerint a Krisztusról szóló énekeket, „melyeket némely papok töröltek“, haladék nélkül helyre kell állítani s a többi himnuszokkal és zsoltárokkal együtt prédikáció előtt vagy után énekelni kell. Almási ezt a pontot is kihagyta.

Az 1626. évi rendtartáshoz való 1629. évi „szükséges utasítások” első része, a „Krisztus segítségül hívásáról” című, ezzel kezdődik: „azon kell munkálkodni, hogy Krisztus Urunk nevét a közönséges imádságokban, közvetlenül, gyakrabban hívják segítségül”. Az újabb Discipulinában a Krisztus segítségül hívására vonatkozó utasítás nincs benne.

Vannak azonban olyanok, melyeket Almási is meghagyott. Radeciusnál olvassuk: „Senki a papok közül valamely új és az eklézsiában még be nem vett tantitkon, vagy nyilván terjeszteni, tanítani, vagy másoknak suttogni a püspök és konzisztorium tudta és akarata nélkül ne merjen.” A kirendelendőkhez intézendő egyik kérdés az: „megigéri-e, hogy a konzisztorium megkérdezése és hozzájárulása nélkül semmit sem fog újítani sem nyíltan, sem magánosan?” Mindkettő megvan Almásinál is.

És megvan az urvacsorára és keresztelezésre vonatkozó utasítás is, melyről az 1626. évi azt mondja, hogy sokak panaszára már csaknem eltörölték s vissza kell állítani.

A dézsi egyességnek a vagyonek kobzás, orthodox hitre térítés, templomok elvétele mellett, volt egy másik, súlyos következménye s ez az, hogy felségsértés terhe alatt eltiltván előzetes felülvizsgálat nélkül unitárius könyvek kiadását, megakadályozta több, mint 200 esztendőn keresztül az unitárius hitelvek terjesztését. Ennél nagyobb csapást hitelveink terjesztése, az egyház híveinek, szellemi állagának őrzése és megtartása, a külföldi szabadelvű irányzatokkal való kapcsolat és összeköttetés szempontjából gondolni sem lehet. Rákóczi ezzel a komplanciával magára vette azt a súlyos történelmi felelősséget, hogy a vallásszabadság nagy elvét, mellyel a kicsi Erdély a vallási felvilágosodás kérdésében megelőzte a nyugat míveltebb országait, megtörte s olyan vallási politikát honosított meg, amely csak árnyéka a 16. század szabadelvűségének. De nemcsak nem terjeszthettük hitelveinket, hanem hallgatva, néma ajkakkal kellett tűrnünk azokat a gyalázó, kisebbitő, lealázó szidalmakat, melyeket az orthodox főpapok és tanárok a fejedelmek költségén és bőkezű támogatása mellett kiadott terjedelmes könyvekben reánk szórtak. Amint egy másik fejezetben látni fogjuk, csak halkán és szerényen mernek védelmük érdekében megszólalni, hivatkozva arra, hogy még a bűnösnek is megengedi a törvény a maga védelmét. Még a tanulók kezébe való legszükségesebb könyveket sem lehetett közreadni.

Mit csináltak tehát? Úgy segítettek magukon, ahogy tud-

¹ Dr. Tóti György: Az unitárius egyház rendszabályai. Kolozsvár, 1922.

tak. Vagy leírták a könyveket, ami persze rengeteg idő- és erőpazarlással járt s az a hátránya volt, hogy az unitárius hitelveket nem ismertethették, nem terjeszthették. Vagy pedig titokban és nagy csendben kinyomtatták s ki sem tették a nyomtatás helyét és idejét, vagy az új kiadást a régiebb és szabad idők példányai gyanánt tüntették fel, minek igen érdekes tanubizonyságát fogjuk látni.

Tekintsük át az 1638 utáni káté és konfesszió-irodalmunkat.

1. Még 1638-ban készült egy vallástétel,¹ mely 9 pontban tárgyal az istenről, Jézus Krisztusról, szentlélekről, szent eklézsiáról, királyokról és fejedelmekről, keresztségről vagy „mosódásról”, úrvacsoráról, megigazulásról és az igazak és hamisak fel-támadásáról. Második pontja ez: „Hisszük az úr Jézus Krisztust, ez világ fundamentumának felvettése előtt eleve tudatott-nak és az utolsó időben miérettünk megjelentetett, szentlélek-nek megárnyékozásából fogantatván, egy makula nélkül való szűztől születetvén. Ezt hisszük az Atya Istennek egyetlen egy szülött fiának lenni, ki az láthatatlan Istennek ábrázattya, vagy képe, kiben lakozik Istenségének minden teljessége és az kinek általa ismérjük az Atyát, mivelhogy annak akarattya nékünk teljesen és világosan tökéletesen kijelentette és megértette, mint prófétánk és Isten s emberek között közbenjárónk, kinek is úgy, mint papi fejedelemnek szentséges nevében segítségül hívjuk az Atyát. Mert nincsen másban senkiben üdvösség és nem adatott ég alatt emberek között más név, mely által kel-lene megtartatnunk. Ezt a Jézust hisszük, hogy az Atya kar-jának erejével fellámasztatott harmadik napon az halálból és ő néki teljes hatalmat mennyen és földön adván, úrrá és Krisztussá tette, az kit mint királyunkat és egy urunkat, ki által mindenek, *isteni tisztelettel imádjuk és segítségül hívjuk* és ő tőle idvességünket várjuk, mint az élőknak és holtaknak ítélő bírójától, mert ugyanis az Atya nem ítél senkit, hanem az tel-jes ítéletet az fiunak adta, hogy *az fiut mindenek tiszteljék, mint az Atyát tisztelik*, az ki azt elküldötte”.

A 9. pont után a záradékban ezt olvassuk: „Ez az régi unitáriusoknak rövid és együgyü vallástételek, kik ezen tudomá-ny mellett sokat szenvedtenek, még halált is. Mely vallás-tételben valakinek mi akadályta találkozik, azt a kútfőre, a szentírásra igazítjuk, az honnan kivételett, mert az mi hitünk-nek egyetlenegy és valóságos regulájának hisszük és valljuk

¹ Az unitáriusoknak hűtökről való vallástételek, melyek az Erdély orszá-gában bévött négy recepta religiók közé számláltatván, ezen hazának tör-vényével, az királyoknak és császároknak pecsétes levelekkel és írásokkal, erős mondásokkal és az fejedelmeknek javallásával megerősítették, helybeha-gyattattak az 1638. esztendőben. Kézirat az unitárius kollégium könyvtárában,

az ó- és új testamentumból álló egész szentírás, az honnan és nem máshonnan akarjuk megtanulni, mit várjunk és mit reméljünk és cselekedjünk.

Hivén az egész apostoli credot, avagy vallástételt is bevesszük és becsületben tartjuk. Ha ki pedig azt mondja, hogy mi más tudományt hiszünk és vallunk és tanítunk: Istennek szent segedelme által mindenütt s mindenkoron készek vagyunk megmutatni, hogy az, aki azt mondja, mind önnönmagát megcsalja, mind másokat ok nélkül akar elhíttetni“.

2. Közvetlenül a dézsi egyesség után készülhetett az az ismeretlen szerzőtől származó, gyönyörű kézírással írott káté, melynek címe: *Catechesis, azaz az igaz keresztényi vallásról az szentírásnak rendi szerint való rövid tudakozódás.* Erre mutatnak az üldöztetésre, vallásváltoztatásra vonatkozó kérdések és feleletek. De erre mutat az is, hogy az egész káténak több mint fele Jézusra vonatkozik. Négy részből áll 83 kérdéssel és felelettel 40 oldalon. A 83 kérdésből 39, a 40 oldalból 22 foglalkozik Jézussal. Félreismerhetetlen az a törekvése, hogy a komplanáció parancsának eleget tegyen, de azért az igazi unitárius hitelvi felfogást is érvényesítse. Nyomon járó, alapos dogmatikai készültségre mutató elme munkája.

A többi kátétól elütő, jellemző vonása, hogy több kérdés van arról, hogy az unitárius vallást más vallásúak miért gyalázzák, miért gyűlöli és üldözi őket „az egész világ“, honnan van, hogy megutálták, tudatlanoknak és nemteleneknek tartják, miért vannak a főrendek közül olyan kevesen unitáriusok („ennek nagy sok okait elhallgatja“, csak azt említi, hogy a farizeusoktól való félelem miatt, hogy a zsinagógákból ki re vettetnének, ő róla vallást tenni nem mernek vala), miért hagyják el oly könnyen az emberek az unitárius vallást (ennek nem a vallás, hanem a habozó és szédelgő elméjű emberek az okai).

Jézusra vonatkozó kérdéseit és feleleteit kissé részletebben ismertetjük.

Hány Istent vallanak az unitáriusok? Nem többet, hanem csak egyetlenegyet.

Miket kell hinnünk a Jézus Krisztus felől? „Azokat, melyek közül némelyek az ő személyére, vagy valóságára, némelyek pedig az ő természetére és tisztségére vitetnek. Hogy ő természet szerint valóságos ember legyen, régentén ugyan, midőn a földön élve, halandó ember volt, mostan pedig halhatatlan, mivelhogy elevenítő lélekké lett“.

Honnan bizonyítod meg, hogy a Jézus Krisztus igaz valóságos ember legyen? A szentírásból. *Tehát a Krisztus puszta és közönséges ember léssen a te értelmed szerint?*

Semmiképen nem, mert az isteni természetnek részese lett, midőn elevenítő lélekké lett. S noha ő természet szerint ember legyen. mindazonáltal egyszersmind az Istennek egyetlenegy szülött fia eredetitől fogva, melyre nézve minden egyéb emberektől meg kell választani. *Miben különbözik Jézus Krisztus más emberektől?* Abban, hogy szentlélektől fogantatott, szeplő nélkül való, szent, ártatlan szűztől született és a bűnösöktől elválasztatott. ki a halált megkóstolta ugyan, de elevenítő lélekké és mennyei Urrá lett és magán kívül az Isten néki mindeneket birodalmába adott és ő egyedül lett minékünk Istentől bölcsesség, igazság, szentség és váltság. *A Krisztus nem Isten-e?* Igenis Isten, de nem magától való felséges Isten, mert annak, ki az atya, fia. Következik ez a jellemző kérdés:

Ezt magyarázd meg nékem világosabban. A magyarázat az, hogy az istenfiúság az Istenhez való hasonlóságban áll s az Isten fiai a szentírásban isteneknek neveztetnek, kikhez képest a Krisztus méltóbb módon mondatik Istennek. *Mi módon áll meg tehát az Atyának egyistensége, holott a Krisztus is Isten?* „Amiképen a Krisztusnak egy úri volta s nevezeti megáll, noha sok urak vagynak, úgy az Atyának egy istensége is megáll és az irás fel nem bomol, noha a Krisztus is Isten, sőt több istenek is vagynak, mind menyben az angyalok, mind ez földön a birák, kikre nézve az Isten Isteneknek Istenének mondatik, kiknek a Krisztus is az ő Atyja után feje. *Mi különbség van tehát az Atyának és Krisztusnak istensége között?* „Az, hogy az Atya olyan magától való egy Isten, ki soha senkitől semmit is nem vett, hanem ő ad mindeneket mindeneknek, önönmagában él és mindenek ő tőle, ő általa és ő érette is vagynak, azaz az ő dicsőségére szolgálnak. A Krisztus pedig olyan Isten, aki mindeneket az Atyától vött úgy, mint aki által él, és aki ajándékozott nekie minden hatalmat, bölcseséget, méltóságot, minden hatalmas cselekedetre való erőt és tette őtet olyan urrá, ki által mindenek, mi is ő általa vagyunk.

Tehát eszerint két Istent hisztek és vallotok, nagyobbat és kisebbet? Egy mindenek felett és magától való Istent valunk, ki az Atya, ki a Jézust urrá s Krisztussá tette; annak okáért az unitáriusok tisztelvén a Krisztust, tisztelik az Atyát, mert a Krisztusnak isteni tiszteleti az ő közbe való járása által az ő hitőknek céljához az Atyához által megyen.

Emberi természetén kívül a Krisztusnak nincsen-e isteni természete? Ha magától való örök istenséget értünk rajta, „Krisztusnak természet szerint való istenségét a szentírásban nem tanáljuk és így isteni természetet nem tulajdoníthatunk a józan okosság és szentírás ellen.

Hogy ellenkezik a Krisztus két természetével a józan okosság? Két egymással ellenkező természet azon egy személyben nem lehet, hogy egyszerre halandó és halhatatlan, változandó és változhatatlan legyen. Aztán: nem lehet az egy személyben két Krisztus, egyik magától való felséges örök Isten, másik ennek erejétől fogantatott ember.

Nem lehet a Krisztusban két természet úgy együtt, mint az emberben a lélek és a test? Nem lehet, mert nagy különbség van a Krisztusnak két természete s az emberben levő lélek és test között, mert Krisztus urunkat mind Istennek, mind embernek mondják egyszerre, de az embert sem léleknek, sem testnek nem lehet mondani.

Ha a Krisztus ember is, Isten fia is: tehát két természete van? Két állapota, de csak egy emberi természete volt.

Mi ez a Krisztusban levő két állapot? Krisztusnak testi erőtlensége és lelki erőssége; testi erőtlen állapota szerint Dávidnak fia, de lelki erőssége, vagy a megszentelő lélek és méltósága szerint Istennek fia. Ezután következik 6 részletező fejelet, melyekben a szentírásból mutatja meg, hogy Krisztusnak nincs két természete s nem magától való Isten.

Azután következnek ilyen kérdések: Krisztustagadó-e az, aki őt magától való felséges Istennek nem hiszi? Kicsoda a Krisztustagadó? Kik hiszik és vallják igazán őtet? Az ember Jézusban lehet-e bízni, reményleni? S utolsóra ez a fejelet: „Ő benne hívén és remélvén, nemhogy eltávozzék a mi szívünk az Istentől, hanem közelít hozzá, mert aki Krisztusban bíz, az az Istenben bíz.”

3. Apafi 1670-ben meghagyta Koncz Boldizsár püspöknek, hogy a komplanáció szerint készült konfessziót mutassa be. A püspök Székelykeresztúrra zsinatot hívott, ott meghányták-vetették a hitcikkeket, beadták és engedélyt kértek kinyomtatására. Nagyon kurta-furcsa választ kaptak kérelmükre: „Többet kellene ahoz adni, a dologhoz mélyebben is nyúl, ha ki kellene nyomtatni.” Nem tehettek tehát egyebet, tanították tovább is kéziratból a vallás alapelemeit. Jánosfalvi Sándor István unitárius pap és szenvedélyes könyvbarát ugyan azt állítja, hogy titokban s évszám nélkül kinyomatták s árulták már az 1689. évi dicsőszentmártoni zsinaton. Címe: *Catechesis in usu unitariarum in Transilvania existentium ecclesiarum et scholarum, Hungarico idiomate prelo submissa Claudiopoli anno 1698, ejusdem Claudiopolitanae unit. ecclesiae typis publicis, et anno 1719 latinitate donata.* Sok kiadásban jelent meg, utoljára magyarul 1854-ben. A tanulók nagyobb terjedelme miatt, nagy katechezisnek nevezték. 1719-ben a papnövendékek részére latinra fordították s egészen a 19. század

közepéig használták. Megjelent 1700-ban is s 1716 előtt harmadszor is.

„Az olvasóhoz“ intézett bevezetésében olvassuk: „Semmit mi itt olyant nem írunk és mondunk, amiről igazán el nem mondhatjuk, hogy ez nem miénk, hanem azoké, akiktől tanultuk.“ Ezekre kéri az olvasót, mikor olvasásához fog:

1. Üresítsd meg elmédet minden illendő vizsgálás nélkül eleve bevett vélekedésektől.

2 A Krisztus és a Szentlélek felől semmit se ne mondj, se ne érts, mit az evangelisták és apostolok nem mondtak és nem értettek.

3. A szentírásnak több és világosabb tanubizonyságit nem a kevesebb és homályosabbak szerint, hanem ezeket magyarázd amazok szerint.

4. Amit elméddel fel nem érsz és meg nem foghatsz, azt elméddel meg se határozd.

5. Csak a szentírásból vedd idvességed felől való értelmedet.

Az egész 120 lap, 60 kérdést ölel fel, a végén reggeli, estéli, templomba belépés és kijövetelkori imádságok vannak.

Ez a káté az Istent bosszúállónak mondja (III.),¹ kinek gondviselése kiterjed az emberek mellett az angyalokra is (VI.) és szörnyű fenyegetésekben is (VII) nyilatkozik, milyenek: a lelki vakság, a szívnek megkeményítése, a sátánnak hatalmába adattatás és az örök kárhozat (XXVII.).

A közbenjáró? „Amaz ember Jézus, aki jóllehet e világ fundamentumának felvettetése előtt eleve tudatott, de az utolsó időben a magasságbeli Istennek erejének megárnyékozásából, asszonyi állattól született és lőtt, aki noha megfeszített volt az erőtlenségből, mindazáltal él az Istennek hatalmából (VIII.). Más emberektől abban különbözik, hogy „a Krisztus szentlélektől fogantatott és szüztől született; szent, ártatlan, szeplő nélkül való és a bűnösöktől elválasztatott; ki, noha a halált Isten kegyelméből mindenekért megkóstolta, mindazáltal elevenítő lélekké és mennyei úrrá lőtt és magán kívül az Isten neki mindeneket birodalmába adott és ő egyedül lőtt minékünk Istentől bölcsesség, igazság, szentség és váltság (IX.). Hogy Jézus Istennek egyetlen egy szülött, tulajdon fia, ez jelenti Krisztusnak olyan születését és fiúságát, aminémű Istentől való születés és fiúság soha senkinek, sem az angyalok, sem az emberek közül nem tulajdoníthatatik, mert Isten úgy senkit nem szült és olyan fiui méltóságot senkinek sem adott (X.). Krisztust Istennek vallom, mert a szentírás mind Isten nevezetet, mind isteni hatalmat, bölcseséget, méltóságot és cselekedeteket tulajdonít nékie (XII.).

¹ A római számok a kérdések és feleletek számát jelentik.

Mi módon áll meg tehát, hogy egyedül az Atya legyen amaz egy Isten, holott a Krisztus is Istennek mondatik az írásban? „Amint a Krisztusnak egy úri volta és nevezeti megáll, noha sok urak vagynak: azonképen az Atyának egy istensége is megáll (és az írás fel nem bomol), jóllehet a Krisztus is Isten; sőt több Istenek is vagynak mind mennyben, úgymint az angyalok, mind a földön, úgymint a birák, kikre nézve az Isten Istenek Istenének mondatik: kiknek a Krisztus is az ő Atya után feje és ura. (XIII.)

Az Atya és a Krisztus közötti különbség az, hogy „az Atya magától való egy Isten, aki soha senkitől semmit nem vett, hanem ő ad mindeneket, ő magában él és mindenek ő tőle, ő általa és ő érette, azaz ő dicsőségére vagynak. A Krisztus pedig olyan Isten, aki mindeneket az Atyától vett, úgy mint aki által él és aki adott néki minden hatalmat, bölcseséget, méltóságot és minden hatalmas cselekedetre való erőt és tette őtet oly úrrá, ki által mindenek. (XIV.)

Isten tőlünk a Krisztus Jézus részére azt kívánja, hogy „a Krisztust mint az ő szerelmes fiát hallgassuk, neki és őbenne higgyünk, reméljünk, mint egy urunknak szavát fogadjuk, őtet mint az Atyát tiszteljük és imádjuk, segítségre hívjuk és úgy nyelvünkkel is megvalljuk, hogy az Úr a Jézus az ő atyja dicsőségére. (XXXI.)

Azzal, hogy Jézusnak mindezt tulajdonítjuk s benne hiszünk, nem vétkezünk, mert ő az Úr az Atya Istennek dicsőségére, élők és holtak bírása s aki őt nem tiszteli, mondatik az Atyát is (aki őtet elküldötte) nem tisztelni. Krisztus parancsolatja szerint „hinnünk kell minékünk nemcsak az Istenben, hanem őbenne is, avagy ő általa az Istenben, amint maga mondotta. (XXXIII.)

A Krisztus tisztelete és segítségül hívása az Istenétől abban különbözik, hogy a Krisztust tiszteljük az Atya után és segítségül hívjuk, mint urunkat, ki által mindenek és mint közbenjárónkat. Az Atyát, mint amaz egy Istent, akitől mindenek és mi is őbenne. (XXXIV.)

Arra a kérdésre, hogy miképen kell megkeresztelkedni, ezt feleli: „Az Atyának és a fiunak és a szentléleknek nevére, avagy nevében. Jóllehet régen az apostolok idejében, amint az ő magok cselekedetek bizonyítják, a Jézus nevében, avagy a Jézus Krisztusban is kereszteltettek meg a hívek. (LII.)

4. Dimény Pál a század vége felé írta kátéját: *Catechesis seu brevis institutio de religione christiana secundum unitarios. In usum scholasticae juventutis accomodata.* (Kézirat. Leírta Balla István 1782-ben.) 139 kérdést és feleletet tartalmaz. Első kérdése: *Quid tibi sit Christianus?* A többi kátéktól elütő vonása

az, hogy a szentlélek ellen is lehet vétkezni, minek nincs bocsánata. A szövetségi theologia alapján áll, melynek megalapítója Coccejus (1603—1669). Az isteni kijelentés a történelem folyamán fejlődésen ment át s e fejlődés formája kezdettől fogva a szövetség, a kereszténység előtt a foedus naturae, alatta a foedus gratiae. Gál Miklós (Ker. Magvető 1912. 129—142.) szerint 1685—1700 között készült. A szenior (Fasc. III. 74.) 1700 szept. 23-án feljegyzi, hogy megkezdődtek az előadások s a rektor *novam institutionem catechetica* aggressus est praelegere Dominis Studiosis. Tehát a káté 1700-ban kész volt. Az erkölcsstan elemei is tárgyalva vannak benne. Ezért Tordán azt tanították azért, hogy akik az iskolát ott végzik, de Kolozsvárt nem folytatják, legyen valami ismeretük az erkölcsstanból. A Kénosi Tősér János tordai rektor (1734—1755.) utáni igazgatók megtiltották tanítását s a kis gyermekeket érthetetlen elvontságokkal terhelték. Ma — mondja Uzoni Fosztó 1774-ben — a frekventálóknak könyv nélkül kell felmondaniok ezt a kátét. Varga Dénes (A tordai unit. gimn. története 121. l.) helytelenül és ferdén állítja be Kénosi Tősér rektor működését, mikor azt mondja róla: „a katechesisben közönségesen ilyen kérdéseket tett: Ki előtted a keresztény?” Ez t. i, a Dimény kátéjának volt az első kérdése, nem a Kénosi Tőséré.

5. *Szentiváni Bartók János* tordai rektor 1707-ben a kuruc-labanc háborúk viharai és pusztításai elől Szabolcs megyébe Mándokra menekült Szaniszló Zsigmonddal együtt. Károlyi Sándor kurucvezér nejével Barkóczy Krisztinával ismeretségbe jutottak, kivel az unitárius vallásról több ízben beszélgettek és vitatkoztak. E nő kérésére írt egy rövid konfessziót *Az unitárius atyafiaknak vallástételek* címen s 1708 máj. 25-én benyújtotta egy ajánló levéllel Barkóczy Krisztinához. Varga Dénes szerint (id. m. 90—108. l.) Szaniszló unokája, Nagy Mihály rektor (1761—1774.) tanítványainak tanította ezt a konfessziót. Az ajánlólevél szerint célja az, hogy vallásunkat innen ismerje meg s hasonlítsa azzal, amit felőlünk hall. Isten egy, „melyben semmi nemű többség, sokaság s különbség nincsen” s habár Krisztus is Isten, „sőt több Istenek is vadnak”, mégis a szentírásban „egy Istennek nem nevezteik senki, hanem csak az Atya”. A „személyében, állatjában” szót együgyü elme nem is érti. A szentlélektől fogantatott, szűztől született Úr Jézus Krisztus „az Atya Istennek egyszülött és tulajdon fia, mindazonáltal természetiben ember”, nem örök Isten. Mi is „nemcsak hisszük és valljuk . . . Isten fiának és Istennek lenni, hanem isteni tisztelettel tiszteljük, szentséges imádással imádjuk, segítségül hívjuk, bűneinket neki megvalljuk, üdvösségünket tőle várjuk”.

Tehát nem vagyunk Krisztustagadók: sőt ezen ember Jézus Krisztust „örömet valljuk a láthatatlan Isten képének, Istenhez hasonlónak, az atyával egynek, ki Istennek formájában volt és igaz Istennek lenni“. De ez az ember Jézus Krisztus „nem magától és mindenk felett való Isten“. A Krisztus két természetéről a Szentírásban sehol emlékezet nincs, a Szentlélek Istenről sincs, amely az Istennek ereje, hatósága és újja. Mindezekből kitetszik, hogy mi unitáriusok a szentháromságot hisszük és valljuk „mindenekben aszerint, amint az apostoli Credo és a Szentírás előnkbe adja és háromnak — Atyának, fiunak, Szentléleknek — (nem: Istennek) nevében keresztelkedünk“. Ezután nagyon röviden leírja az unitáriusok nézetét a közönséges keresztény szentegyházról, Jézus Krisztus érdeméről, elégtételéről, keresztelésről, úrvacsoráról, feltámasztásról, eleve elrendelésről s végül szeliden védekezik az ellenünk hangoztatni szokott vádak ellen. Ezek: átkozottak vagyunk, mert a megfeszített ember Krisztusban bizunk; „amit szánkkal vallunk, szivünkben nem úgy hisszük;“ kevesen vagyunk, s azok is szegények, nemtelenek, úri főrend nincs közöttünk; sokan ariánusnak hívnak. „csúfképpen“ s azt mondják, már régen elkárhoztunk mind; és végül némely azt is mondja: „olyá tartaná, ha valakit közülünk megölhetne, mintha áldozatot tenne Isten előtt“.

Ime ilyen gyűlöletben éltünk a 17. század végén. Ez a kis káté hasonló szellemű és célzatú a Horváth Ferenc Apológiájához.

6. *Szent-Ábrahámi* konfessziója⁴ keletkezési ideje Jakab Elek szerint az 1716-18 évek, mikor Steinville katonai parancsnok az unitáriusokat mindenükből kivetkőztette, a tanulók szétszóródtak s a lelkek megfélemlültek. A korondi unitárius eklézsiában lábrakapott más vallásra térés megakadályozása céljából adta ki a konzisztórium „kegyelmetek lelkipásztori és kolozsvári szenvedő jóakarójai, Almási Mihály püspök és Szent-Ábrahámi Mihály és több consistoriumbeli személyekkel együtt“ aláírással. Szerzője „valószínűleg“ Szent-Ábrahámi. Később latinra is lefordították és kiküldötték a papoknak. „Igen becses adat az unitárius egyház dogmatörténetéhez“. Masznyik szerint⁵ bár az egészen az unitárius gondolat vonul át, „mégis ott lapang már benne a pozitív irányú remonstrans Sz.“ S ezt abban

⁴ Jakab Elek: Virasztásaim. Confessio fidei, quam consistorium unitariorum singulis unitariis praescripsit inter 1692 et 1724. Ker. Magvető 1875. 257—261. l. és Kozma Ferenc: Szent-Ábrahámi L. Mihály confessioja. Vera ac genuina confessionis unitariorum Transylvanicorum formula, per superintendentem eorum Szent-Ábrahámi dictum, publicata

⁵ Szent-Ábrahámi Mihály mint dogmatikus. Theologiai Szaklap, 1903.

látja, hogy határozottan állást foglal a metafizikai, vagy Athanasius-féle szentháromság ellen s visszatereli egyházát a bibliai szentháromsághoz. „Hangsúlyozza ugyanis az Isten egységét, de a subordináció mellett elismeri Jézus Krisztus és a Szentlélek igaz istenségét”. Masznyik e felfogását nem látom megalapozottnak. A konfesszióban ezt olvassuk: „Hiszem a Szentlelket, de nem a szentlélekben, ki sem állatja, sem személye. hanem Istennek ereje, ujja, jobb keze, aki soha nem imádtatott, soha nem is imádtatik, aki által szólott Isten a próféták által és most is igazgattatnak a hívek minden igazságra”. „A szentlélek igaz istenségéről” szó sincs benne. De igenis van a kettősségről: a Jézus istenségéről: „hiszek Jézus Krisztusban, ki Istennek egy szülöttje, de nem természet szerint való Isten, hanem csak *igaz Isten*”, ki fogantatott szentlélektől és az Istennek erejétől vagy akaratjából és született csak eképen Máriától, az fogantatásnak idejére nézve tiszta szűztől és teremtetett az Atya Istentől. „*Imádásra méltó*, mert aki nem tiszteli a fiut, nem tiszteli az Atyát.” Igaz viszont az is, hogy hangsúlyozva emeli ki, hogy *Istent „egyedül illeti minden isteni tisztelet”*.

Masznyik e konfesszió legjellemzőbb remonstráns vonását e tételben látja: hiszem „*mind a négy recepta religioban*, avagy vallásban azoknak, kik jól keresik és feddhetetlenül élnek, *üdvösségeket*”. A valódi keresztény szeretet és türelem eme kijelentése konfesszióban, „az egész világon unicum”, mert azt teszi ez, hogy az üdvösség nem a tanban, hanem a Jézus Krisztusban van. Hogy e kijelentés fontosságát megérthessük, nem szükséges egyéb, mint összehasonlítanunk az Athanasius hitforma e tételével: *qui vult ergo salvus esse, teneat fidem catholicam*.

7. II. József 1782 okt. 30. rendeletével megengedte, hogy a protestánsok imádságos és tankönyveiket, melyek a vallás elemeit tartalmazzák, kinyomtathassák. Az unitáriusok latin és magyar nyelven benyújtják a guberniumhoz konfessziójukat. Megnyervén az engedélyt, Uzoni—Fosztó szerint, aki a konfesszió egy latin példányát művébe bekötteti (III. 872—879.), mindkettőt kinyomtatták. Magyarul 1845-ben is megjelent ilyen címmel: *A keresztényi hitről való vallástétel az unitáriusoknak értelme szerint*. A latin konfesszió teljes címe: *Confessio fidei christianae secundum unitarios inter quatuor in Transylvania religiones receptas numerata, fundamentalibus patriae istius legibus, diplomatibus, varisque rescriptis Caesareis, verbis regiis, capitulationibusque principum approbata confirmata*. 1782 dec. 27-én Szebenben reimprimaturral van ellátva. Az Almási—Szent-Ábrahámitól aláírt konfesszió záradéka arra

figyelmezteti az olvasót, hogy „kiki tartsa magát ehez, ha igaz unitárius akar lenni“. Az 1782. év végén ezt olvassuk: „Ez a mi rövid és egyszerű hitvallásunk, melyért őseink sokat szenvedtek s még vérükkel is megpecsételték... Aki azt mondja, hogy nekünk más hitvallásunk van, készek vagyunk Isten segítségével megbizonyítani, hogy nagyon csalódik“.

Ez a konfesszió Jézusról így tanít: az Atyaisten egyszülött és tulajdon fia, a láthatatlan Isten képe, kiben az istenség teljessége lakozik... Ezt az örök királyt és urunkat „istentisztelettel imádjuk, segítségül hívjuk, tőle várjuk örök üdvünket, mint élők és holtak birájától“. És hisszük és reméljük a test feltámadását.

8. Szent-Ábraháminak Summájában a Jézusról szóló tanításainál a történelem keserű élményei és emlékei kötik kezét és vetnek féket szellemére. Jézus anyja „a boldogságos szűz Mária, kinek méhében a szentlélek beárnyékozása és rászálása folytán csodálatos módon fogantatott, s minthogy istenen kívül atyja nem volt, azonnal Isten fiának mondatott (II. r. II. fej. 10. §.). A Krisztus feltámadásának legerősebb bizonyítékai: az üresen talált sírbolt, a tanítványok csalhatatlan bizonygatótelete, az újraélő Krisztusnak 40 nap alatt történt különböző megjelenései (15. §.). A halál utáni harmadik napon „ugyanazon testtel, amellyel eltemettetett, de halhatatlanul, feltámadott (16. §.), felvitetett a földről az égbe (20. §.). Ennek igaz voltát tanítják a felemelkedését szemlélő apostolok (19. §.). De a megígért Messiás Jézus Krisztus természetére nézve igazi ember (25. §.). Ha nem tudnók, hogy a Krisztus valódi ember volt, nem volna semmi bizonyosságunk az üdvösség felől. Mert nem lennénk bizonyosak, hogy ő a megígért Messiás, hogy bűneink az ő halála által kiengeszteltettek. Példaadása az Isten iránti engedelmisségben, szenvedések elviselésében nem volna hathatós, ha tudnók, hogy Jézus Krisztus nem volt valódi s emberi gyengeségeknek alávetett ember (26. §.).

De hátrább megint ezt olvassuk: *Az ember Jézus Krisztust isteni tisztelettel kell tisztelni, ami az ő hálaadással összekötött imádásában és segítségül hívásában áll. (80. §.). Azonban különbséget állapít meg az Isten és Krisztus tisztelése között. Az atya ugyanis segítségül hívható, a Krisztus segítségül hívása nélkül is, amint történik a Miatyánkban. Istent úgy tiszteljük, mint akitől és kiből mindenek vannak, a Jézus Krisztust pedig, mint aki által mindenek vannak, tehát közbenjáró, Isten küldöttje. (85. §.). Az úr Krisztus tisztelete nem benne, hanem az atyában határolódik. A Krisztus mint közbenjáró tiszteltetik, az atya mindeneknek legfőbb oka. Az Isten önmagáért tiszteltetik, az úr Krisztus az Isten parancsolatjából. Más az alapja*

az Isten és más a Krisztus iránti tiszteletnek. Isten a Krisztus által imádtatik (*per christum*). Krisztus is imádta az atyát, de nem megfordítva.

A Krisztus csodatételei (III. fej.) a természet összes erőit felülmuló s annak ismert törvényeitől eltérő műveletek, melyek által a természet teremtője, mint valamely megbízó és felhatalmazó levél által a Krisztus isteni küldetését kijelentette (13. f.). Ezek az ő hivatala tekintélyének megszerzése végett voltak szükségesek (14. f.), *nemcsak az okosság, hanem az érzékek előtt is bizonyos, hogy megtörténtek* (15. f.). Isteni küldetése csalhatatlan bizonyítékai: csodás születése, hatása, feltámadása, megdicsőülése, a szentlélek kibocsátása az apostolokra (17. f.).

Ezek azok a tanítások, melyeket a dézsi komplanációt megelőző és követő rettegések emlékezete s a Mária Terézia katholizáló kormányzásának félelme vétettek fel Szent-Ábrahámival dogmatikai rendszerébe. Erre mondotta Körmöczi a vallás kérdéseiről való beszélgetések közben Lázár püspöknek, aki boldogan említette, hogy az unitárius vallásban nincs semmi, ami a józan ész ellen szólana, hogy bizony a mi vallásunk sem tökéletes kivétel, mert, habár más a felfogásunk az Úr Jézus örök istenségéről, mint a többi felekezetekéi, *mégis istentisztelettel imádjuk őt*; és ezt az imádást a dézsi egyezés minden vitán felül álló hitcikkellyé határozta.

Erre mondta Kriza — majdnem száz évvel később (1872), — hogy kénytelenek vagyunk vonszolni, még egy darabig, mint a reformátusok a Helvetica Confessiót, mi is a Szent-Ábrahámi Summáját, melyet a dézsi komplanacio erőszakolt ránk. És teljes joggal mondhatta egy harmad századdal később (1899) Ferencz József a magyarra fordított Summa előszavában, hogy annak tételeit nem a mai tudomány álláspontjáról kell megítélni, hanem megjelenési koráéról, mert azok részben már túléltek magukat s nem tekinthetők az unitárius hittudomány mai rendszerével azonosoknak s megfelelőknek.

Különben igen tanulságos összevetni amaz ítéleteket, melyeket Szent-Ábrahámi christologiai felfogásáról rendszere bírálói alkotnak. Borbély szerint „némileg letompította“ a Krisztus kettős lényegéről szóló dogma éleit. A „letompítás“ abban áll, hogy a Summa szerint „az ember J. Kr. az Isten fia, igazi Isten“ ugyan, de hosszasan fejtegeti, hogy az Isten szó alanyi értelemben csak az Atyára vonatkoztatható, Krisztusra nem. Aztán tanítja ugyan, hogy „Jézus Krisztust isteni tisztelettel kell tisztelni“, de mindjárt hozzáteszi, hogy különbség van a kétféle tisztelet között. „Jól észrevehető az enyhítő megjegyzésekből“ — mondja Borbély — hogy Szent-Ábrahámi Krisztus kettős lényegének tanát csak Servét, illetőleg Hunyadi Demeter

és Beke Dániel értelmezésében fogadta el, tehát úgy, hogy Krisztus fölött áll az örök és legfőbb lényeg”.

Jakab Elek,⁵ akinek a lelkét rettenetes erővel nyomják alapos történelmi tudásában élénken élő emlékei a 18. század unitárius üldözéseinek, „kibuvó ajtóval bőven ellátott szövegezésnek” nevezi Szent-Ábrahám e „letompításait”, e javunkra is, ellenünk is magyarázható fejtegetéseit. Vári alapos, de külföldi forrásait és kapcsolatait nem kutató tanulmányában⁶ úgy látja, hogy „Krisztus-képe alapjában véve ma is megfelel a mi Krisztusunknak, csupán egyes lényegtelen vonást törölt le belőle az idő és a fejlődő tudomány”. Ezek a „lényegtelen vonások” a születéséhez kapcsolódó csodás legendák, az érzéki alakban való megdicsőülés: feltámadása, menybemene-tele, Isten jobbára való ülés, mely utóbbit azonban maga Sz. is „képes beszédnek” mondja. Amint prófétai hivatalát a csodákkal, a főpapit „a mennyei szentélyben végzett áldozattétellel és esedező közbenjárással” erősíti, azt a mai unitárius theologia már nem teszi magáévá. Sz. hirdeti a testi feltámadást, melyben a halottak „egy pillanat alatt mind meg fognak elevenülni” és az örök életet, melyben ítélet tartatik. A mai theologia szerint a feltámadás nem egyéb, mint „a lélek halhatatlanságának érzékies formában való előadása” s az ítéletről tartózkodva csak annyit mond, hogy a jókra jutalom, a rosszakra büntetés vár, de nem „örökös”, hanem „viszonyos”, amint a lélek az örökkévalóságban jobbá vagy rosszabbá lesz. Várit ez eltérések nem lepik meg, nem rémítik meg. Sőt természetesnek találja azokat, mert a fejlődés örök törvénye követelte a múltban s fogja követelni azokat a jövőben is.

De nagyon meglepte, sőt megbotránkoztatta Masznyikot,⁷ hogy Ferencz József a Summa magyar fordításának előszavában azt találta mondani, hogy e mű megbírálásánál „arra az álláspontra kell helyezkedni, amelyen másfélszáz év előtt az összes theologiai tudományok állottak, mert „a szentírásnak, mint minden más irodalmi műnek az újabb időben bírálat alá vételével a biblia ihletéséről, Krisztus születéséről, istenségéről, imádásáról, csodatételeiről, angyalokról és ördögökről s más ezekhez hasonló bibliai kérdésekről e műben is fenntartott hittani tételek részben már túléltek magukat s ehez képest azok többé nem tekinthetők az unitáriusok hittudományi mai rendszerével azonosoknak”. Ferencz József szerint is „csak olvasni

⁵ Virasztásaim. Ker. Magvető. 1875. 263. l.

⁶ Szent-Ábrahám theológiája. Ker. Magvető, 1900—1901.

⁷ Szent-Ábrahám Mihály, mint dogmatikus. Theologiai Szaklap, 1903—1904.

kell tudni a művet s lényegében ugyanazt az unitárius vallást találjuk meg benne, amelyet hiszünk és vallunk ma is".

Ime Vári és Ferencz József Szent-Ábrahámi Summájában „alapjában véve” és „lényegében” megtalálják a mai unitárius vallást. Ellenben Borbély azt mondja: „Az 1860. évek elején az unitárius christologia váratlanul nagy változáson ment át, mely oly mélyreható volt, hogy ez időtől kezdve unitáriusnak lenni Erdélyben mást jelentett, mint nemsokkal azelőtt, mondjuk pl. 1854-ben is”. Ezt a nagy változást Borbély az amerikai és angol unitárius hitnek az erdélyi unitárius hitre való hatásától eredtetni.

Most még a „letompítások” és „kibúvó ajtók” rendszerét akarjuk Masznyiknak különben széleskörű tárgyismerettel, elfogulatlan tárgyilagossággal, a vallásos eszmék külföldön való fejlődéstörténetének alapos ismeretével és Szent-Ábrahámi dogmatikai nagyságának őszinte elismerésével és bámulatával megírt tanulmánya alapján kissé megvilágítani, de nem az egész dogmatika, hanem csak a christologia keretén belől. Fel-tűnő lehet ugyanis az a tény, hogy unitárius theologusok mélyreható változást és lényegben való azonosságot állapítanak meg annál a dogmatikusnál, akinél egy liberális szellemű ev. tudós theologus, hol a kálvini, hol a lutheri dogmatikával való egyezést és találkozást állapítja meg.

Masznyik e tanulmányában ismételten rámutat a lutheri és kálvini dogmatikával való egyezésekre és eltérésekre. A poklokra szállásban és menybemenetel kérdésében inkább a ref. dogmatikai felfogás felé hajlik Szent-Ábrahámi, míg az Isten jobbán való ülésben az evangélikusokkal tart, akik az Isten jobbjára fogalmát „minden érzéki vonástól megtisztítják”. Szerinte „Szent-Ábraháminak a Krisztus személyére vonatkozó tana csak a kiinduló pontra nézve tér el az ev. christológiától, a végső pontban ellenben teljesen találkozik azzal. Nem vallja az Isten emberré levését, hanem igenis az ember Istenné levését”. Szent-Ábrahámi „alaptévedése” ott jelentkezik — mondja Masznyik — hogy Jézus születésénél kezdi megismerését, mint-hogy Isten fia, mint örök ige volt, minek előtte testté, azaz emberré lett. Itt jelentkezik az ő unitárius felfogása tisztán és hamisítatlanul — mondjuk mi. S ha Masznyik ellenmondást (contradictio in adjecto) lát abban, hogy Szent-Ábrahámi születésénél kezdi Jézus történetét s mégis a szentlélektől fogantatja, mi ez ellenmondást a dézsi komplanáció parancsától eredtetjük, s a történelmi szenvedések miatti félelem és aggodalom szülte óvatosság és eszélyesség „kibúvó ajtajának” tartjuk. A profétai hivatal kérdésében „nagyjából egyezik” felfogása az evangélikusokéval, de határozott haladást jelöl ko-

rával szemben az a felfogása, hogy Jézus Krisztus az isteni akaratot nemcsak igéiben, hanem életében és halálában is kijelentette. Viszont „nagy tévedésnek” mondja azt a felfogását, hogy Jézus Krisztusban is csak egy, habár legnagyobb emberi profétát lát. Nem szükséges különös módon arra figyelmeztetni, hogy Szent-Ábrahámi unitárius álláspontja épen ebben a „nagy tévedésben” jelentkezik.

Masznyik Szent-Ábrahámi dogmatikájának alapos áttanulmányozása alapján arra a meggyőződésre jut, hogy „a magyar unitarizmus mint egyház semmitől sem áll távolabb, mint az üdvökonomiai szentháromság tagadásától”. Mert elvetette ugyan a metafizikai szentháromságot, de „teljes határozottsággal állást foglalt a bibliai szentháromság mellett”. „Magát a szentháromságot, vagyis az egyetlenegy és egyedülvaló Istennek, mint Atyának, Fiunak és Szentléleknek hármasság üdvtörténeti ténykedését elismeri, vallja”. Ezt következteti Masznyik a kereszteselési formula tárgyalásából. „Megkeresztelni az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevére annyi, mint beavattatni ama tanítmány hívésébe és vallásába, mely az Atyától adatott, a Jézus által hirdettetett s halálával megörökítettett és a Szentlélek által megpecsételtetett. Vagyis: fogadalmat tenni arra, hogy *hiszünk az Atyában, ki a ker. vallás szerzője, a Fiuban, aki közbenjáró és a Szentlélekben, melynek ereje csodákat művelt és üdvösségünknek záloga*”. Igaz, hogy ugyancsak nála olvassuk: *a mi tiszteletünk tehát több egyenlők között meg ne oszolják, hanem határozódjék teljes szívvel az egyetlenegy Istenben, az Atyában, akitől mindenek és mi is ő benne*. Ha tehát alárendeli is az Atyának a Fiut és Szentlelket, mindenesetre vallja a szentháromságot s megalkotja a „kibuvó ajtóknak” egy olyan rendszerét, melynek maradványa még ma is fennáll a kereszteselési formulában, ami a szabadelvű angol és amerikai unitarizmus elveivel telített lelkű papjaink előtt ismételten botránkozás köve volt.

Szent-Ábrahámi theologiai világnézete nem itthon s nem az erdélyi szocinianistikus-unitárius szellem hatása alatt alakult ki. A Socinusokhoz, Blandratához és Dávid Ferenchez édeskevés a köze. „Az utóbbihoz legkevesebb”. Ez könnyen érthető. Hiszen neki is épen az volt a történelmi feladata, hogy az egyházat megmentse attól a veszedelemtől, melybe az Dávid Ferenc Jézus istenségének tagadása által sodródott. Szent-Ábrahámi Hollandiában tanult s egész theologiai irányát az arminianusok, illetőleg remonstransok tanításai határozzák meg. „Szent-Ábrahámi a magyar ev. prot. dogmatikai irodalomban az eredeti, vagyis a pozitív s minden anti-trinitaristikus tendenciáktól ment, de a trinitast bibliai vagy üdvökonomiai értelem-

ben hirdető arminianus, illetőleg remonstrans theologiai irányt képviseli”.

A Szent-Ábrahámi Summája iskolai kézikönyvnek készült s egyházi szimbolikus könyv lett belőle, amit Masznyik „példátlan jelenségnek” mond. Masznyik rámutat, hogy nagy űr választja el Sz.-t a hagyományos unitárius köztudattól és törekvésektől, de megírta dogmatikáját „személyes élő hite” s alapos írástanúlmányai alapján, mert remélte, hogy ezzel biztosítja egyháza jövőjét s helyes ker. irányban való fejlődését”. Ez a „helyes irány” a Jézus Krisztus nemimádására vonatkozó nagy botránykő elhárítása volt, mellyel Jakab Elek szerint megkerülte „a veszedelmes szirtet” s biztosította egyházának létét.

Masznyik szerint Szent-Ábrahámit „személyes élő hite” vezette christológiája megalkotásánál. Nem egyezik, sőt merőben ellenkezik ezzel az, amit Jakab Eleknél⁸ olvasunk: „Csak amikor vezér és zászló elesett, akkor hajolt meg a hatalom önkénye előtt az erdélyi unitarizmus, de ideálát akkor is szívébe zárva írta alá a ráerőszakolt Krisztus imádási hitformát. Újabb ostrom alá vétetve, megkövezés, a fejedelmi darabontok által felkoncoltatás, rabláncviselés és birtokokból kivetkőztetés után újabban meg kellett alkudni ama szörnyű veszéllyel, hogy egész felekezetük kiirtatik s ismét aláírta a Krisztus-imádás kényszerű tanát, de hite ideálja akkor is a régi maradt s a dézsi komplanáció után is szívében minden hív unitárius egy eszmét őrizett agyában, egy hitet vallott szívében: egy az Isten”.

Kászoni Bornemisza János erdélyi udvari alkancellár 1713-ban III. Károlynak azt tanácsolta,⁹ hogy az unitáriusok teljes kiirtása lehetséges és remélhető, mert megfogyatkoztak, le vannak szegényedve, mindenükből kiforgatva, terrorizálva, nincsenek főuraik, külföldi pártfogóik, belső ellenállástól sem lehet tartani. Az erdélyi kath. püspök is e nézeten volt. Károly meg elfogadta ezt a rettenetes tervet. Lehet-e csodálkozni, ha az unitarizmus „összebb s mélyebbre vonult a szivek titkos redőiben, az ideál megdicsőült a szenvedések között s türt és hallgatott”. Ezek után könnyű felelni arra, hogy vajjon a „személyes élőhit,” vagy a történelmi kényszerűség és felelősség határozta meg Szent-Ábrahámi hitfelfogását?

A konfesszióknak ez a vázlatos áttekintése mutatja, hogy az egyház hivatalos vallástétele a 19. század közepén a kom-

⁸ Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések. Ker. Magvető, 1890–91.

⁹ Ker. Magvető, 1875. 399. l.

planáció nyomása és fenyegetése alatt még ott van, ahol 200 esztendővel azelőtt volt. Ámde a papok, tanárok egyéni, személyes hite egészen más volt. A hivatalos vallástétel nem fedte az egyének hitét és meggyőződését, elmaradt az élet fejlődésétől s meghaladott álláspontot képviselt. Nem is lehet ez másképen. Hiszen fiatal tanáraink a német egyetemeken egy új tudomány, a bibliai kritika módszereivel és megállapításaival ismerkedtek meg. S e fiatal emberek lelkében már megfogantak a felvilágosodás eszméi. Ezek olyan erővel fogták meg legjobbaink lelkét, hogy azoktól szabadulni nem lehetett. Így történt, hogy míg a hivatalos álláspont megmaradt a régi, kiaszott formánál, új tartalommal telítődnek a lelkek. A sok szenvedés, üldözés és nélkülözés miatt az új tanítások csak a tanár és tanítvány bizalmas körében a reggel korai óráiban hangozhatnak. Körmöczi a teológusoknak a Geneziszről azokat a legmodernebb megállapításokat tanította, melyeket a jeni és göttingeni egyetemeken a bibliai kritika körében hallott. S ami szinte hihetetlen, Körmöczit nem idegenek, hanem a püspök fia részéről éri a vallástalanság, illetőleg a kétvallásúság vádja ezért a „modernségért.“ Meg kell említenem, mert dogmatörténeti szempontból rendkívül jellemző az a beszélgetés, melyet Kazinczy 1816-ban erdélyi utazása alkalmával Szabó Sámuel tordai rektorral az unitárizmusról folytatott. Kazinczy, aki egész életében először látott „formális unitáriust“, megkérte Szabót, fejtse ki, miben különbözik dogmájuk az övétől. Szabó magyarázni kezdett, de Kazinczy egy 20 évvel azelőtt olvasott unitárius konfesszió alapján gyanút fogott, hogy „szépítgetéssel bán vele“. Szabó megszeppent s rövid hallgatás után mondá: „Nem hisszük mi azt, hanem csak valljuk“. Most Kazinczy ütődött meg s megkérdezte, miért vallják, hiszen a törvény megengedi, hogy azt vallhassák, amit hisznek. Erre elbeszélte Szabó Mária Terézia alatti elnyomásukat s elmondta, hogy el kellett volna hagyni hazájukat, ha egyebet nem vallottak volna, mint hittek „Ez elég gabság, de megvan“ s az ember még többet is vallana, mint ők, ha ezen az áron kellene megvásárolni a hazában való maradást. Az már nem tartozik a dologhoz, de megemlítem, hogy Berlinben Spalding hogy ölelte és csókolta meg, mikor megtudta, hogy unitárius s hasonlóképen Kazinczy is arra a szavára: „már akármit mondunk, végtére is csak az marad igaz, amit az ész kiált annak“.¹⁰

Sylveszter élettörténetében olvassuk, hogy hittani óráit korán reggel tartotta egy szál pislákoló faggyúgyertya fénye mellett. Gyöngyösi és Kőváry is feljegyezték, hogy ellenfeleink

¹⁰ Ker. Magvető, 1892, 360.

gyanusítani kezdték „az éjszakai tanárt” a kiszivárgott szabadelvű eszméért.

Határozottan új szellem kezdi bontogatni szárnyait s éreztetni hatását Kriza korában. Ez az új szellem a politikai és állami életben történt változásoknak és reformoknak részben oka, részben következménye. A 16. században a vallási reformok emelték a polgári kormányzás szellemét, most az állami életben érvényesülő reformok szelleme jó segítségére a vallási előhaladás és szabadelvűség ügyének. A másik magyar hazában Széchenyi megindítja a minden irányu reformok munkáját. Egy addig példátlan szellemi és anyagi előhaladás folyamata indul meg, amely az évszázados letargiából nagy erővel kelti életre a nemzetet. A felébredt nemzeti szellem itt is kezdi éreztetni üdvös hatását. Az 1848. évi magyar országgyűlés megalkotja a 20. t.-cikket, amely az unitárius vallást Magyarországon is törvényesen bevett vallásnak nyilvánítja.

Erőszakosan újító szellemiség nélkül, de a vallási szabadelvűségért égő és buzgó lélekkel kerül haza a fiatal Kriza a berlini egyetemről. Nem e sorok célja Kriza teljes jelentőségét rajzolni. Csupán egyetlen szempontból akarjuk az ő működését és hatását fejtegetni. Ez a szempont: szellemének feltétlen szabadelvű iránya, mellyel az egyház megcsontosodott gondolkodását, intézményeinek régi, dohos szellemét felfrissíteni, hitelvi rendszerébe modern, eleven, frissítő elemeket bevinni s általában új szellemmel és étellel ellátni tgyekezett.

Kriza vallásos felfogását különösen jellemzi a józan ész és felvilágosodás állandó hangsúlyozása mellett az *érzelem* kiváló fontosságának kiemelése. E tekintetben szinte egyedül áll az unitárius gondolat képviselői között. Előtte Kömőczy már magáévá tette e Schleiermacheri gondolatot, de nem vonta le összes következményeit. Már ő is látta s Lázár Samuval való perében, valamint kéziratban maradt jegyzeteiben ki is fejtette a vallás kérdésében az érzelem elvi fontosságú, döntő jelentőségét. De e gondolat magva még előkészítetlen, terméketlen talajra hullott. Majdnem négy évtizednek kellett lefolynia, míg a Kriza lelkében megfogant s egy áldott emlékekkel és bő eredményekben gazdag élet irányító tője lett.

Már 1840-ben ama iskolai reformokat hozó bölöni zsinaton feltárul előttünk Krizának, a papnak lelke.¹¹ „Ami legdrágább a teremtet világban: az *emberi lélek*, bizatott a papság gondjára.” Ezt kell — figyeljük meg jól — *melegítenünk* és *világosítanunk*. Mivel? Hatalmas beszéddel. Ő egy ma szo-

¹¹ Erőhatosság a keresztény vallástanió főtulajdonsága. Kolozsvár, 1841.

katlan kifejezéssel „erőhatosság”-nak nevezi a beszédnek e tulajdonságát. De kifejti, illetőleg kiolvasható sorai közül, mit kell értenünk rajta. *Gondolattal*, de olyannal, „amely a szíven foly keresztül”. Mert a gondolatnak a pap szívében az a nagy szerep jut, hogy „élő viszonyba hozza a teremtett lelket a teremtő lélekkel”. „Érzelem-teljes, de — teszi hozzá — észszerű vallást kell tanítani, mely erőt adjon az észnek, *meleget a szívnek*”. Mi táplálja, mi erősíti „az erőhatosságot”? A *mély vallásos érzelem*. Mert „a lélekben akkor villannak fel a legszebb, legtermékenyebb gondolatok, mikor a szív valamely nemes és hatalmas felindulásban gerjedez.” A „buzdult” érzelem előtti tüzével a fogalmakat. Ezért, hogy halhatatlan, de józan felfogásu emberekben érzés pótolja a tudományt. *Vallásos mély érzelem* elmaradhatatlanul szükséges egy hitszónoknak. Enélkül tudomány s magas képzelődés tetszhetnek, de *mélyen s tartósan megilletni nem fognak*. Ez adja a gondolat bőséget, a kifejezés erejét és találósságát, ez szüli a *szavakat, melyek égetnek s a szónok lelkét villámként ragadják a hallgatókén keresztül*”.

Hogy ezek a mély pszichológiai látásra és intencióra mutató fejtegetések nála nem szónoki virágok és fogások, hanem öntudatos terv és életre szóló program, mutatja az, hogy két évvel később a kolozsvári zsinaton¹² megint az a tétele: *ápoljuk a vallásos érzelem tüzét, különösen mi; cáfoljuk meg lelkes buzgalmunkkal amaz ellenvetést, miszerint a mi vallásunk ad ugyan világot a főnek, de melegség nélkül hagyja a szívet*. Mutassuk meg, hogy e vallás hasonló a tavaszi naphoz, mely fényt és *meleget* egyszerre áraszt magából”.

Kriza e programjához egész életén át hű maradt: világos, minden hatásra érzékenyen reagáló, nyílt és fogékony elme, a józan haladásért égő szelleme és mindenkihez alázas és meleg szeretettel telt jóságos szíve vezetik egész életén át. Vezetik a magánérintkezés minden változatos viszonyában, tudományos és költői működésében, tanári, papi és püspöki hivatása sok és fárasztó gondjai közepette.

Kriza szellemiségének kialakítására csak negatív irányban folyt be a német tudomány hatása. Maga mondja valahol, hogy nem tudta sehogy sem bevenni Hegel filozófiáját. A mondottak után könnyen érthető miért. Hegel logizmusa nem volt összhangban ennek a szívembernek lelki alkatával. De annál nagyobb hatással volt rá az angol és amerikai unitáriusok elfogultságoktól mentes, középútat tartó, történelmi kötöttségektől szabad vallási felfogása. S ebben őt angol nyelvi

¹² Ti vagytok a földnek savai, Kolozsvár, 1842.

tudása segítette s Farkas Sándor, Brassai és Jakab József ez irányban gazdag könyvtára, melyek neki rendelkezésére állottak

Jakab Elek meleg baráti érzelmektől sugalt életrajzában már rámutat Krizának ez irányban szerzett érdemeire. „*Teológiánk korszerű reformja s csaknem megkérgesedett dogmatikánk irányának az angol racionalista unitárizmus szellemében való átalakítása*“ neki köszönhető. A francia, svájci és németországi liberális irányú, kivált pedig az angol és amerikai unitárius irodalom tanulmányozása vezette erre. Kovács Istvánhoz (1855. jun. 6.) írt levelében mondja, hogy a *Reformer*-t a „legnagyobb gyönyörűséggel“ olvasta és fáj neki, hogy nem lehetünk állandó érintkezésben angol hitkonainkkal: *racionalizmusok a legjózanabb középútat tartó s megérdemelné, hogy a mi dermedtségünk az ő irodalmi beléletük által felvillanyoztassék*“. E felfogás vezeti, mikor Paget János közbenjárásával feleleveníti velük a régi viszonyt, mikor azon fáradozik, hogy ifjaink teológiai kiképeztetésük végett Londonba küldessenek s mikor Channing művei lefordításából, különösen a fordítások átnézésével s az utolsó simítás megadásával, derekasan kivette részét.

Ilyen szellemiség mellett, ilyen vezető és irányító elvek hatása alatt állandóan kívánja, sürgeti és vezeti a hitvallás és rituálék ügyében a reformokat.

Körrendeletekben buzdítja espereseit, hogy vegyenek részt minden szabadelvű megmozdulásban, mert az nekünk csak előnyünkre lehet. A háromszéki espereshez írt levelében találjuk e jellemző sorokat: hogy bár szám szerint minoritás vagyunk, de *legelőhaladottabb eszmék zászlóvivői*, s a többi felekezetek a kor szelleme által hajtvá *akarva nem akarva kényszerítettnek a mi pályautunkon haladni előre*. Amit az esperes jelentésére válaszol, azt mint kérdésünk lényegére tartozót, szószerint idézem:¹³ „Helyes volt, amit a Prot. Egylet dolgában tettek. Én meg vagyok győződve, hogy minél többet érintkeznek ők az unitáriusokkal, annál őszintébbekké válnak irányunkban. Eddig is csak ez hiányzott, mert bármennyire érezték is a mi vallásunk elvi igazságát, annak nyíltan megvallása tőlük kívánható nem volt. Ilyet most sem kívánhatunk. Elég, ha dogmaikat tetteleg egyszerűsítik s ezáltal közelednek a mi álláspontunkhoz s visszatérnek Jézus és az apostolok egyszerű hitelveihez, *habár még egy darabig vonszolják is a helvetica confessiót, mint mi, kénytelenek vagyunk a Summa Universae Theologiae-t vonszolni, pedig bizony ez épen oly betühez ragaszkodás, mint a más vallásuaké, olyan*

¹³ Jakab E.: Kriza János püspök életirata. Ker. Magvető, 1878.

lévén a kor szelleme, midőn akkor még az ördögben és boszorkányokban való hit a protesztánsoknál is dús életerőben állott fenn. Majd kiadandó liturgiai könyveik bizonyára más irányuak lesznek“.

E sorokból több jellemző dolgot olvashatunk ki. Egyik az, hogy lelke mélyéig meg van győződve arról, hogy vallásunk a legelőrehaladottabb eszmék rendszere; de arról is, hogy a szabadelvű kereszténységért hevülő lelkét kötik és nyüögzik azok a történelmi emlékek és kötöttségek, melyek a hitvallások bemutatásának kötelezettségét foglalják magukban. A másik az, hogy lelkiismerete terheként vonszolja magában azt a tudatot, hogy a Summa még mindig kötelezi az egyházat. A harmadik az, hogy a korszellem haladásával együtt-tartó lelkek már régen túlvannak a Summa álláspontján, amelyet meghaladottnak s lelkileg nem kötelezőnek éreznek. Nem értem azonban, miért mondja, hogy *kénytelenek vagyunk* vonszolni még egy darabig a Summát? Mit ért Kriza ezen a kijelentésén? Hiszen túl vagyunk már az 1848. évi 20. törvénycikken, mely az unitárius vallást — *minden feltétel és clausula nélkül* — törvényesen bevett vallásnak nyilvánítja? Sőt túl vagyunk már az 1868. évi 53. törvénycikken is. Kitől várja a Summa terhétől való megszabadításunkat? Valami külső állami hatóságtól, vagy saját magunktól?

Úgy kell lennie, saját magunktól, mert a kiegyezés korának szabadelvű kormányáról fel sem tehettem, hogy valaha visszatér a kötött konfessziók és hitcikkelyek rendszeréhez és szellemiségéhez.

Jakab Elek mondja, hogy a szabadságharc előtti években egy ízben nagyon élénken felmerült, de hirtelen le is lohadt a reformok útján való javítás érzése. A feladat rá várt. Ő átjavította, itt-ott újat dolgozva kiadta a halotti énekes könyvét, kiadta „alkalmazkodva a kor igényeihez“ a nagy kátét.

9. Kriza fellépése és működése határozott fordulatot képez az unitárius hitelvek és káték történetében. Egy egészen más szellemi világ az, melybe az ő vallásos felfogása és angolból fordított kátéja vezet,¹⁴ melyet kisgyermek számára fordított s melyet másfelekezetűek is használtak tankönyvül. 27 lapon 30 kérdés és felelet. Új szellemet lehel, új világot jelent be már a jelszó is: Engedjétek, hogy jöjjenek én hozzám a kisgyermek. Isten, ember-társak, holtak, önmagunk, az okatlan állatok, a lelketlen természet iránt való kötelességekre tanít. Első kérdése: Kí terem-

¹⁴ A keresztény vallás elemei kérdésekben és feleletekben az unitáriusok értelme szerint, Kolozsvár, 1845. 24 l.

tett téged? Olvasóim között bizonyára lesznek olyanok, kiknek ez volt első vallástani kézikönyve, akiknek lelkében még ma is hangoznak az akkor tanult feleletek.

17. kérdése ez: Kicsoda a Jézus Krisztus? Felelet: Ő az Istennek áldott szent fia, ki mennyei Atyjának akaratát minden emberek között legjobban megismerte s ahoz mindhalálíg hű vala. Azért mondatik ő Isten egyszülött, tulajdon fiának, mert senkisémet volt szentségre nézve az Istenhez oly hasonló, mint az úr Jézus. Ő egyedül közbenjáró az Isten és emberek között. Ő a mi idvezítőnk, ki megváltotta az embereket a leg-súlyosabb rosszaktól, milyenek a tudatlanság, a bűn és annak rossz következményei. Megváltotta pedig igaz tudománya, példadadó szent élete s ártatlanul szenvedett halála által.

23. kérdés: Mi a tanulság a feltámadásból? Az, hogy valamint Idvezítőnk életre jött a halálból, úgy mi is *portestünk halála után* új életre fogunk ébredni.

27—29. kérdésekre a felelet: Az Isten erősítő szentlelkére ma is szükségünk van, hogy naponként bölcsebbek, erényesebbek, boldogabbak lehessünk. Az isten szent lelke ma is munkálkodik én bennem: felvilágosítja értelmemet, hogy az igazat és jót megismerjem, erősíti akaratomat, hogy amit jónak és igaznak lenni megismertem, amellet állhatatos legyek. A Szentlélek *nem „csodálatos rendkívüli módon“* munkálkodik az emberben, hanem eszközök által (imádság, keresztség, úrvacsora, vallásos élet).

Kriza ezt a kis kátét Channing után dolgozta, sok helyt szószerint fordította, más helyt szabadon átdolgozta. Channingnél 21 kérdés és felelet van, Krizánál 30, mert ő egy-egy kérdést és feleletet több kérdésre és feleletre bont fel. Az Istenről szóló rész Channing szószerint való fordításának mondható. A Jézusról szóló rész Krizánál ki van bővítve. Itt feltűnő, hogy a *krisztusi elégtétel* Channingnél határozottan kifejezésre jut, míg Kriza e kérdést kerülgeti. Legfeltűnőbb azonban az, hogy Channingnél a szentlélek mivoltáról, működéséről egy szó sincs. Kriza több kérdésben és feleletben tárgyalja. Kriza nem tud szabadulni a kérdések történelmi szemléletétől. Az Atya, Fiu és Szentlélek fogalmai nélkül nem tud még elképzelni kis gyermekek részére sem kátét. Ebben a kátéban egyetlen egy olyan tétel vagy állítás sincs, melyet a mai ember teljes megnyugvással és meggyőződéssel alá nem írhatna. Valami józanon tiszta, racionális és humánus szellem vonul végig az egészen. A teológia tudós vitáinak és tételeinek nyoma sincs bennök. A bibliai bizonyító helyek sincsenek idézve, mint az eddigiekben. Ez beszél először Jézusról, mint alázatos, szerény, szerető és szenvedő embertársunkról.

Ez a káté tehát nemcsak a modern unitarizmus hitelveinek megfelelő tartalmánál, hanem szerkesztésének pszichológiai ismereteinknek megfelelő módszerénél fogva is korszakot jelöl az unitarizmus fejlődésében: kapu a mai unitárius gondolat felé. Kriza — teljes joggal mondhatjuk — új korszakot nyitott egyházunk történelmében a szellemieket illetőleg. Az új szabadelvű szellemiség térfoglalásának meg volt minden feltétele. Nemcsak a reformkorszak országos politikai vezéreszméi, melyek az 1848. évi szabadelvű törvényekben nyertek kifejezést, hanem az angol és amerikai unitarizmus eszméivel való megismerkedésünk is szükségképen hozták magukkal ezt a fejlődést. És Krizában a korszellemnek ez a hullámváza megértő lélekre talált. A két Coquerel, Parker, Pristley, Channing művei állandó olvasmányai voltak. Ha ezek józan racionális liberálizmusát szembeállítjuk a Szent-Ábrahámi cenzurától féltő dogmai rendszerének dermedtségével, könnyen megérthetjük, hogy Krizának a fejlődést áhító szelleme ama üde, eleven életet lehelő forrásokat kereste. Az angol és amerikai unitarizmus az ottani szabad alkotmány, sőt az amerikai vallásegyenlőség védelme alatt későn kezdett ugyan fejlődni, de rövid idő alatt sokkal hatalmasabb lendületet vett és a tisztulásnak magasabb fokára jutott, mint az erdélyi. A hitokonokkal való érintkezés megkezdése és ápolása kettes előnyt jelentett. Nekik azt a biztató és erőt adó tudatot nyújtotta, hogy az unitárius gondolat nem új, hanem háromszázados küzdelmes és fájdalmas emlékekkel megszentelt múltja van. Nekünk azt a fájó tapasztalatot, hogy épen a történelmi adottságok és kööttségek miatt elmaradtunk, megkövesedett gondolatrendszerünk, de másfelől iránymutatást is, hogy merre veheti a gondolat fejlődése útját. És megértük azt is, hogy a konzervatívok a fejlődésnek ezt az irányát ismételten kifogásolták.

10. Kriza után a vallásoktatás tekintetében Ferencz József kátéja és hittana szolgáltak s szolgálnak a 19. század második felétől napjainkig tankönyvekül. Kátéjának címe: *Ferencz Józsi hittanár és a kolozsvári unitárius eklézsia rendes papja: Unitárius káté a konfirmációi vallástanításra. Kolozsvár, 1864.* 2. kiadás 1869, 3-ik 1875, 10-ik (a költségek miatt kisebb terjedelemben) 1921, 11-ik már a szerző halála után jelent meg, átdolgozásban. „Az erdélyi unitárius vallásközönség E. Tanácsa helybenhagyásával” adatott ki s rendeltetett tankönyvül a konfirmációi, majd a második kiadásnál az iskolai vallástanításra is. A harmadik kiadás „javított és bővített” alakban jelent meg. Egyes tételeket világosabban fogalmazott és könnyebben érthetővé tett, a tanító számára bővebb magyarázatot adott és kibővítette, főképp a tanítójelöltekre való tekintettel, egy kis er-

kölcstannal. A szerző arra a felhangzotti megjegyzésre, hogy kelletténél terjedelmesebb, azzal felel, hogy az jobb, mintha fordítva lenne és ideje már, hogy „a vallástanítás is valahára már többlől álljon, mint egy néhány tantételnek bemagolásából”.

Sok tekintetben tanulságos ezt a kátét a középiskolák felső osztályai számára, a 70-es évek legelején készült, de csak 1902-ben megjelent *Hittanával* összehasonlítani. Ez a hittan nem az E. K. Tanács jóváhagyásával jelent meg, de Gálfi és Vári átdolgozásában 1930-ban megjelent második kiadását az E. K. T. 646—1929. sz. határozata kézikönyvül approbálta.

A vallás a káté szerint „istennek megismerése és tisztelése”. Ez részben még a Szent-Ábrahámi meghatározása. A hittan már mélyebb, igazabb felfogást mutat. E szerint a vallás „az embernek valamely felsőbb, az emberi erőt meghaladó lényhez vagy általában lényekhez való viszonya s ezen viszony eleven érzetéből származó kegyes és erkölcsös életnyilatkozat”. „A vallás alapja az érzelem, mert minden igaz vallás tulajdonképen a szív vallása. A szív az a központ, honnan a vallás átszivárog az értelemre és az akaratra is; minélfogva a vallás az emberi természet minden lényeges erőit, az érző, ítélő és végrehajtó tehetségeket egyaránt foglalkoztatja s jótékony munkásságban tartja. Az igaz vallás tehát az érzelemből származik, de az értelem által tisztul meg s az akarat erejében vagy a cselekedetekben nyilvánul”. A vallásos hit és hitvallás között különbséget állapít meg. „A vallásos hit az embernek az a belső kimagyarázhatatlan állapota, mely szerint minden gondolatunk, érzésünk és cselekedetünk Istenre irányul. A hitvallás pedig a vallásos hitnek csak egyes, szakadozott s néha nagyon is hiányos kifejezése. Ez pusztá szavakból, amaz életből és cselekedetekből áll”.

Nyilvánvaló, hogy a hittanban nyilvánuló felfogás túlmegy a felvilágosodás pusztá racioalizmusán s a Schleiermacher mélyebb és tisztultabb vallásos világnézetére mutat. S csak sajnálni lehet, hogy Ferencz József ezt a feltalált eret nem követte végig s nem aknáza ki teljesen a benne fekvő kincset. Krizánál az ércér fel nem használása nem a szívéen, hanem rendszeres tanulmányai más irányán, Ferencz Józsefnél nem tanulmányain, hanem szellemi alkata más irányú adottságán mulik.

A kijelentésről a kátéban csak azt tanuljuk, hogy a kijelentésen alapuló vallás tanításainak *meg kell egyeznie* az Isten méltóságával és a józan okossággal. A hittanban meg azt, hogy kijelentés az Istennek minden olyan működése, mellyel saját lényét és akaratát az embereknek tudtára adja s magát

velök megismerteti és hogy a kijelentés kétféle: *egyetemes*, minthogy azt minden ember megnyeri, mert a természetben, lelkiismeretben és történelemben nyilvánul és *különös*, mert azt Isten csupán egyes, kiváló egyéniségekkel közli. Kijelentett vallásnak csupán az utóbbin alapuló vallást nevezi, ellentétben a természeti vallással, melynek alapja az egyetemes kijelentés. A kijelentett vallás a természettel nem ellenkezhetik, mert amannak ez szolgál alapjául és kiindulásul. A természeti vallás segít megkülönböztetni az igaz kijelentést a hamistól, mert csak az a kijelentés lehet igaz, melyet a természeti vallás is igaznak ismer el, minthogy gondolni sem lehet, hogy Isten a kijelentett vallásban másként nyilatkozzék, mint a természeti vallásban.

A kijelentésnek ez a magyarázata nem teológiai, hanem észszerű, pszichológiai megfontolásokon nyugszik. Ferencz József tulajdonképpen csak a természetit ismeri el igaz vallásnak, mert a kijelentett vallás tanításait a természeti ellenőrzésének veti alá. A különös kijelentésen alapuló vallás előtte csak történelmileg adott valami, amellyel foglalkoznia kell, azért, mert benne van az irodalomban s amelyet nem akar tagadni, de nem is fogad el. Méltán kérhető, hogy vajjon hisz-e valóban a szoros értelemben vett u. n. különös kijelentésben az, aki ennek igazságait a józan ész fóruma alá helyezi? S annál inkább, mert a kijelentést *folytonosnak* mondja, melyet a dolog természete kíván. És kíván azért, mert az igazságra csak fokként juthatunk el, minthogy minden megismert igazság csak lépcső egy más, nagyobb és felségesebb igazságra.

Az *ihletésről* a káté szőrmentén nyilatkozik, midőn egyszerűen elreferálja, hogy „*azt mondják*, hogy a szent könyv megírására isteni erő lelkesítette és segítette a szent írókat“. Csak ennyit. A hittan szerint az ihletést oly értelemben, hogy a szentírás írói „*az Isten különös ihletésében részesültek s csak azt írták be, amit Isten nekik sugallott s mintegy tollba mondott*“, *ma már józan ember nem fogadja el s általában a legnagyobb visszaélésnek tartja*, ha a bibliát tudományos ismeretek kézikönyvének tekintik. Mert a szentírás ihletése nem a szavakban, hanem magában a tárgyban keresendő. S e tekintetben bátran mondhatjuk, hogy a biblia szent könyv, írói Isten lelkétől voltak ihletve.

A káté szerint a szentírás hitünk és cselekedetünknek „*legfőbb zsinormértéke*“, de a hittan szerint az ószövetségnek csak azon tanításait és parancsait fogadhatjuk el, melyek az új-szövetségével megegyeznek. Mert a keresztény embert csak a Jézus tanításai kötelezik s ami nincs az ő szellemében, az nem tartozik a keresztény valláshoz.

Isten lényéről a káté és hittan tanítása *nem mindenkiben*

egyező. A káté szerint a vallás „Istennek megismerése”. A hittan szerint Isten lényének meghatározása lehetetlen, mert „róla nem szerezhetünk magunknak közvetlen ismeretet”. Egyező azonban annyiban, hogy egységét, tökéletességét egészen a Leibniz szellemében a logika alapelveivel támasztja alá itt is, amott is. Az Isten legfőbb valóság lévén, ilyen egynél több nem gondolható. A tökéletesség fogalma minden további fejlődést kizár s épen azért az Istenen kívül senkinek másnak nem tulajdonítható; neki pedig, mint legtökéletesebb valóságnak, mindent tulajdonítanunk kell, ami nélkül tökéletesség nem gondolható. Ferencz József tehát nem lelkét megrázó élményeken és érzelmeken, hanem az ész segítségével a gondolkodás logikai műveletein át jut el az Isten fogalmához. Nem hittel vallja az Isten létét, hanem logikai műveleteken át jut valóságához. A hittannak az Istenről szóló utolsó fejezetében így összegez: „Ezekben a szentírás és józan eszünk segítségével megismertük azt, hogy van Isten, aki egyetlen egy”. Buzgón sorakoztatja fel az Isten létét bizonyító érveket, melyeket Gálfi és Vári kihagyának a második kiadásból. Pedig Kant óta tudjuk, hogy a tiszta ész nem az Isten létéhez, csupán antinomiákhoz vezet s csak a gyakorlati ész követelményei támogatják az Isten hitet. Kátéját 1864-ben írja, hittanát azután, a 60-as évek végén. Nincs összhang a két felfogás között. Ha az Istenhez való viszony, az Istentől való függés érzéséből indul ki, mind mélyebbre hatol a kérdés lényegébe. Nincs más út e cél felé. A lélek mélyeibe, irracionális gyökeréig kell lehatolni. Onnan indulni ki, a tudatlan mélyeiből és homályából. Ahol van az őseredet, a dolgok alapja és kútfeje.

Az Istenség eszméje, melyet a gondolkodás nem tud megfogni, csak a lélek titkon érez és óhajtvá sejt. Amire Schleiermacher mutatott rá, utat mutatva a felvilágosodás racionalizmusának, hogy a józan ész és a supranaturálizmus zsákutcájából kimenekülhessen. Az Isten felséges lényét fogalmak rendszerébe, meghatározásokba belefoglalni nem lehet. Ferencz József is tudja, hogy a vallás alapja az érzelem. De ezt a helyes alapot nem használja fel. Nem épít rá, hanem ott hagyja zápon. És teljesen a ráció síkjára helyezkedik. Hirdeti, hogy a vallásos hit valami belső, „kimagyarázhatatlan” állapot s mégis mindent meg akar magyarázni, mindent érthetővé akar tenni, mindent meg akar okolni és érvekkel megtámogatni. Mert nála a legfőbb és megfelebbezhetetlen fórum az ész.

A káté tanításai Jézusról óvatosak, leírók, megállapítók, nem foglalnak állást; a hittanéi bátrabbak, az unitárius álláspontot nyíltan kifejezők. A káté szerint azon, hogy hiszek a Jézus Krisztusban, azt kell érteni, hogy az ő tanítása az az

egyetlen út, melyen Isten igaz ismeretére juthatok. Jézus „a szentlélek ereje által” Máriától született.

Az „Istenfia” név az ő „természetfeletti” születését fejezi ki. A szentírás Jézust Istennek is nevezi, mert az Isten őt az általa alapított lelki ország urává és királyává tette. Jézus ugyan valóságos ember volt, de mégis abban különbözött más emberektől, hogy „szentlélektől fogantatott s benne bűn nem találtatott”.

A hittan tanítása nagyjában egyezik ugyan a fennebbiekkel, de ebben természetfeletti fogantatásáról szó sem esik. Ember voltát ez is kiemeli, de hangsúlyozza, hogy tökéletes ember volt. Lényeges alkotó eleme volt az isteni erő vagy szentlélek, amely őt Istenhez hasonlóvá, „vele bizonyos tekintetben egyé tette”. „Istenfia” név itt azt jelenti, hogy „Isten különös kegyében álló ember”. Egyszülött, jobban mondva „elsősülött” fia pedig, hogy ő ismerte fel legelőbb az Istent, mint Atyát, amiből szükségképen következik, hogy ő a mi közbenjárónk Isten és emberek között. A hittan feltárván így Jézus nagyságát és küldetését, nyíltan fölteszi a kérdést: kell-e őt imádni? Vagy elég, ha őt mindenek felett tiszteljük, szeretjük és példáját követjük? És felel: „Jézust legalább abban az értelemben, amint Istent szoktuk, imádni nem kell.” Azonban — teszi hozzá azonnal — annál nagyobb iránta tiszteletünk. „Az a tisztelet, melyet Jézus iránt lelkünkben érzünk, nem hasonlítható más emberek iránti tisztelethez. Más emberek nevét nem elegyítjük imádságunkba, de Jézust gyakran felhozzuk, mint aki által ismerjük Istent atyánknak s többnyire az ő nevével zárjuk be könyörgésünket. Emellett Jézust tartjuk egyedüli példányképünknek... Az ő nyomdokiba lépni, őt szeretni és követni — ebben áll a Jézus igaz tisztelete”. „A különbség közöttünk és Jézus között csak az, hogy ő Istennek elsősülött fia, mert ő ismerte fel legelőbb az Istent mint atyát, ebből szükségképen következik, hogy ő a mi közbenjárónk Isten és emberek között; vagyis ő ismertette meg velünk azt a viszonyt, amely van Isten és emberek között.” Ime tehát 115 esztendőnek kellett eltelni a Summa után, hogy szimbolikus könyveinkből is kimaradjon a Jézus imádásának tana, amelyet már régen nem hittünk, de eszélyességből vallanunk kellett s amelyet Kriza olyan súlyos lelkiismereti teherként vonszolt már a hatvanas évek körül a lelkén. Sőt többnek, mert a hittan első kiadása nem az E. K. Tanács jóváhagyásával jelent meg. Ez a jóváhagyás csak a könyv második kiadására került rá 1930-ban.

Szent-Ábrahámi Summája is, Ferencz József kátéja is tanítja még Jézus természetfeletti fogantatását. Ebből az a téves és az unitárizmus sarkalatos hitcikkét, a christológiát támadó

állítás táplálkozik, hogy az unitárizmus duálizmusra hajlik s voltaképen két istent hisz, kik közül a második istenné lett ember.¹⁵ Simén ezzel szemben azt mondja, hogy — habár az 1854. évi és Ferencz József kátéja is tanítja a Jézusnak az isten ereje által való fogantatását, mégis Jézust csak embernek tartották, amint kitűnik e sorokból: „Az Isten egyetlen egy... S az atyának egy istensége megáll és az írás fel nem bomol, jóllehet a Krisztus is Isten, sőt több Istenek is vannak, mind a mennyben, mind a földön, ú. m. az angyalok, a bírák, kikre nézve az Isten Istenek Istenének mondatik“. Simén védelmének lényege az, hogy az unitárizmus Jézust sohasem tartotta abszolút Istennek s konfessziójuk és kátéjuk csak annyiban nevezi annak, amennyiben bármely más kitűnő egyént istennek, földi istennek lehet nevezni. *Istenné lett embernek* szintén nem tartották. mert ami azt látszik támogatni, t. i. természetfeletti fogantatása, ennek oka „egyfelől az elmúlt három század pillanatra való elsötétülése és fejletlensége, másfelől a fenyegető fellegek által előidézett kényszerűség“.

Ha összehasonlítjuk az 1854-ben megjelent s „az Egyházi Tanács által az eklézsiák és oskolák szükségére újonnan kibocsátott“ kátéval a Ferenc József kátéjának első kiadását s ez utóbbival az 1921-ben megjelent 10. kiadását, nagy különbséget és haladást látunk nemcsak az 1854. és 1864. évi káté tanításai között, hanem Ferencz József kátéja első és tizedik kiadásai között is.

Az első kiadás szerint az unitárius „hitvallás“ ez: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek terem-tőjében és Jézus Krisztusban, az Atya Istennek egyszülött fiában, mi Urunkban, ki fogantaték szentlélektől, születék szűz Máriától, kízzaték Poncius Pilátusnak alatta, megfeszítették, meghala és eltemették, harmadnapra halottaiból feltámadá, felméné mennybe, üle az Istennek jobbjára, onnan leszen el-jövendő ítélni eleveneket és holtakat. Hiszem a szentlelket, közönséges keresztény anyaszentegyházat, szenteknek egyességét, bűneinknek bocsánatját, testünknek feltámadását és az örökéletet. Ámen“.

A 10. kiadás szerint: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek terem-tőjében. Hiszek Jézus Krisztusban, az Istennek egyszülött fiában, a mi urunkban. Hiszem a szentlelket, hiszek egy közönséges keresztény anya-szentegyházat, hiszem a bűnöknek bocsánatját és az örök életet.“ (21.) A hitvallásnak ez az utóbbi formája lerázta ma-

¹⁵Simén D: Észrevételek Schuler Libloynak az unitáriusokról tett nyilatkozatára. Ker. Magvető, 1872. 129—141. l.

gáról a történelem folyamán ránk kényszerített christológiát, melyet az első kiadásban még „vonszolnunk” kellett. A két kiadás között eltelt mintegy 60 esztendő alatt, mint az érett gyümölcs, magától lehullott fájáról.

Az első kiadás (38. kérdés) beszél még — igaz, hogy nem a szerző állítása és meggyőződéseként — angyalokról és ördögökről, melyekről való hit keletkezését úgy magyarázza, hogy az ember látta, hogy a teremtmények láncolatában nincs ugrás, de másfelől látta az Isten és ember között való roppant nagy űrt s így rájöhetett ezeknek, mint az embereknél tökéletesebb lényeknek eszméjére. Tehát magyarázás óvatos megpróbálása állásfoglalás nélkül. Még nem tud szakítani e fogalmakkal, de a 10. kiadásból *teljesen hiányzik*.

Az első kiadásban arra a kérdésre: Mit értesz ezen: Hiszek a Jézus Krisztusban, így felel: „Jézus Krisztust, mint az Istennek szent fiát az Isten által megígért Messiásnak lenni megismerem.” *Ez az utolsóból kimaradt* s a feleletből csak annyi maradt meg, hogy az úr Jézus az Istennek legnagyobb prófétája s az ő tudománya a legbiztosabb út Isten igaz megismerésére. (58.) És *kimaradt* a 68. feleletből is Jézus Messiás voltáról való hit fejtegetése. Az 59. kérdés az első kiadás szerint ez: *Mit tanít a szentírás Jézus Krisztus születéséről? Azt, hogy ő a szentlélek ereje által Máriától született.* A 10. kiadás szerint: *Mit tudunk a Jézus Krisztus születését illetőleg? A felelet: Azt, hogy „Máriától született Augustus római császár uralkodása alatt; atyja József názáreti ácsmester volt, mindketten szegénysorsu zsidó szülők gyermekei.*

Figyeljük meg az első kiadás kérdését („mit tanít a szentírás”) és a tizedik öntudatos biztonságát („tudunk”) és a feleletben nyilvánuló lényeges különbséget: a szentlélek ereje által és az ácsmester apa által való születés különbségét.

A 76. kérdés ez: *Nem nevezi-e a szentírás Jézust Istennek is? A felelet igenlő.* De a 10. kiadás kérdése már így hangzik: *Nem nevezzük-e Jézust Istennek is? S erre a felelet kertelés nélkül ez: Jézust mi nem nevezzük Istennek, mivel tudjuk, hogy ő valóságos ember volt.*

A 77. kérdés: *Mit értünk eszerint Jézus isteni nevezetén? „Az ő méltóságát és minden emberek feletti hatalmát, nem pedig az ő örök istenségét, vagy az egy Istennel való ugyanazonosságát, mert tudjuk, hogy Jézus Krisztus valóságos ember volt.”* Ez a felelet még az 1854. évi káté fogalmaival és logikai műveleteivel bajlódik, melyek bűvöletétől nem tud szabadulni, melyekkel nem tud szakítani. De a 10. kiadásból *ez a kérdés is, felelet is teljesen kimaradt*, illetőleg ez helyettesíti: *Miből tudjuk, hogy Jézus valóságos ember volt?*

A 79. kérdés az első kiadásban : Miben különbözik Jézus mégis más emberektől ?

Az első kiadás szerint abban, hogy *szentlélektől fogantatott* s benne bűn nem találtatott ; a 10. szerint abban, hogy *teljes volt szentlélekkel*, miáltal minden cselekedete megegyezett az Isten akaratával s így benne bűn nem találtatott.

A 89. kérdés : Mi történt Jézussal halála után ? A felelet : Az ártatlan Jézus a legkínosabb halált kiállván, koporsóba tétetett, de onnan harmadnapra feltámadott stb. A 10.-ben : „*de az írások szerint onnan harmadnapra feltámadott.*”

A 126. kérdés ez : Minő szavakkal rendelte meg Jézus a keresztséget ? A felelet így szól : „Elmenvén tanítatok minden népeket, megkeresztelvén őket Atyának, fiunak és szentléleknek nevébe”. *Ez a kérdés hiányzik a 10. kiadásból.* Ez helyettesíti : Ki szerezte a keresztséget ? A 130. kérdés : Milyen módon történik a keresztelezés ? A felelet mindkettőben azonos, de azzal a különbséggel, hogy a régiben : *nevébe*, az újban : *nevében*. Feltűnő előttem, hogy amíg az 1854. évi káté azt a szabadelvű magyarázatot fűzi a felelethez, hogy az apostolok *a Jézus nevében is kereszteltek*, Ferencz József hallgatással mellőzi ezt a történelmi tényt, amely alapúl szolgálhatna keresztelezési formulánk olyan megváltoztatásához, amely mai tisztult unitárius hitelveinknek teljesen megfelel s miáltal megszabadulnánk attól a sokszor elhangzott vádtól, hogy keresztelezési formulánk nem felel meg az unitarizmus központi gondolatának s hitelvi rendszerének.

8. fejezet.

Irodalmi harc Enyedi Explicationese körül.

(Árkosi Imádságos könyve és P. Horváth Ferenc Apológiája.)

Azt a vallási légkört, melyben a dézsi komplanció megfogant, részben bevezette, részben követte az az irodalmi harc, amelyet Enyedi Explicationes c. munkájának magyarra fordítása pattantott ki s amely több mint félszázadon keresztül folyt e mű s az unitáriusok ellen. Tanúlságos ez irodalmi harc mozanatait megismerni, mert jellemzően mutatja az ortodox fejedelmek védelme alatt és költségén kiadott vaskos református művek durva hangját. A támadó és védekező felek nem egyenlő feltételek között működtek. A reformátusok élvezték a szó- és gondolatszabadság legteljesebb mértékét, korlátlan birtokában voltak az anyagi eszközöknek. A védekező félnek felségsértés terhe alatt lakat volt a száján s nem nyilváníthatta szabadon

gondolatait, melyek a szívében éltek. És hovatovább az anyagi eszközök és lehetőségek is mind kisebb és kisebb mértékben állottak rendelkezésére. És állapítsuk meg azt is, hogy amikor a bőségesen dotált református tanári és papi állásokra kiválóan képzett tudós embereket állít a fejedelem bőkezősége nemcsak Erdélyből, hanem Magyarországból, sőt a külföldről is; nálunk hátraszorított s mind reménytelenebbé váló helyzetünkben kevés az átlagból kiváló ember, aki a siker reményével vehetné fel a harcot az egységesen támadó, céltudatosan vezetett és szervezett táborral szemben. A durván támadó hang csak a korszak vége felé Apaffi alatt enyhül annyira, hogy ez már az irodalmi izlés határai között mozog.

Torockai Máté magyarra fordította Enyedi György Explicationesét. A fordítás 1619-ben akkor jelent meg, mikor Bethlen Gábor Erdélyből távozván Bethlen István volt a kormányzó, aki 1620-ban a gyulafehérvári országgyűlésen a munka terjesztését megengedte. Mi volt e fordítás megjelentetésével az unitáriusok célja? Nem támadás, nem kihívás, hanem hogy hitelveik szélesebb körökben való megismertetésével védjék magukat az ellen a sok ádázlelkű gyanúsítás és gúnyolódás ellen, mellyel minduntalan találkoztak. Különben az „Előjáró beszéd” megmondja „kiváltképen való okát a mi írásmagyarázatunknak”. „Mi is, kik csak az Istennek tiszta, makula nélkül való szent igéjéhez minden emberi traditiókat hátrahagyván teljességgel ragaszkodtunk, tudván hogy igazságunk vagyon és mégis ez világ fiaitól — minthogy szentírásból nem árthatnak — méltatlanul káromoltatunk és szidalmaztatunk: nem-hogy ezeket békességesen, sőt Isten erőt adván rá lelkiörömmel nem szenvednők; hanem hogy megtessék, az világ kiket és miért, méltán-e vagy méltatlan gyűlöl...” „Nem egyebeknek bosszujukra és ingerlésekre — látja Isten — hanem magunk mentiségére, az melyet kinek-kinek minden igazság megenged”. Kérik tehát az olvasót, hogy „minden idegen indulatot letevéen szívéből, ne forte videntur Deo repugnare, olvassa, ítélje, vegye úgy, amint kibocsátják, „csendes, kegyes és istenes eszmével”.

Nincs igaza tehát Pokolynak (id. m. II. 73.), midőn azt állítja, hogy az unitáriusok e fordítással a háromszéki eklézsiák kérdésében szenvedett vereségért, valamint a szombatos-heccek miatt akarták magukat megbosszulni s a reformátusokat megbosszantani. Az unitáriusok észrevették az idők változását s nem támadni, hanem védekezni akartak. S minthogy épen a szombatos kérdés volt napirenden s ezzel a Jézus Istensége és a Szentháromság, egészen természetes, hogy a védelem eszközét ott keresték, ahol találhatták: Dávid Ferenc „tiszta

unitárizmusának“ legbátrabb és legkövetkezetesebb képviselőjénél, legképzettebb magyarázójánál. Ha védeni akarták magukat, nem fordulhattak az unitárizmus másik, megalkuvó áramlatához, ahol védő fegyvereket és érveket nem kaphattak. Ez a kérdés alkalmul szolgál arra, hogy Borbélynak¹ egy tévedésére rámutathassunk. Ő t. i. helytelenül állítja be Enyedi művét az unitárizmus eszmeáramlatába. „Enyedi Györgynek az adott viszonyok kényszerítő hatására végképen le kellett térnie a Dávid Ferenc jelölte útról; Explicatiójában (így!) Blandrata és Hunyadi szövegezésével Báthori Zsigmond által jóváhagyott szociniánus unitárizmust vallja egyházának hivatalos hitéül. E kényszerhelyzet csak II. József idejében változik meg.“ Állítsuk ezzel szembe Jakab Elek² véleményét Enyedi teológiai irányáról: „Dávid Ferenc gyászos végével nem lett vége Erdélyben a *tiszta unitáriusságnak*, sőt Enyediben, kora egyik legkitűnőbb férfiában egész épségében hamisítatlanul élt az... A Dávid Ferenc hiteszméinek s reformátori jellemének legbátrabb és leghivatottabb magyarázója, terjesztője és az egyház kebelében állandósítója Enyedi volt“. Kétségtelen, hogy itt Jakab Eleknek van igaza s csodálni lehet, hogy Borbély, ki az unitárius hitelvek történelmi kifejlődésével sokáig és szeretettel foglalkozott, hogy tévedhetett oly nagyon ilyen lényeges kérdésben. Az sem felel meg a valóságnak, hogy e kényszerhelyzet II. József idejében változott meg. Borbély talán Szent-Ábrahámi Summájának megjelenésére gondol. Ez azonban nem helyes, mert hitelvek tekintetében egészen a 19. század közepéig merő mozdulatlanság és kötöttség van. S épen Borbély állapította meg, hogy a 19. század hatvanas éveitől kezdve egészen mást jelent unitáriusnak lenni, mint a századnak az első felében is.

Enyedi méltatlan vádnak mondja, hogy „mi új és nem régen talált tudományt“ hirdetünk. A mi vallásunk „nyilván vagy az Istennek könyvében minden homály nélkül“. Az ellenkező felek nem az értelmeket szabják az íráshoz, hanem az írást vonják az értelmökre. És ezekre felel meg ez a könyv: „nem világi, pompás bölcsekedésekkel, vagy ékesenszólással, hanem az szentírásból és igaz ratiókból vött magyarázatokkal“, „Melyet csak ne bosszúból, vagy gyűlölségből, hanem jó indulatból és isteni félelemmel olvasson, akárki is megláthat és velünk egyetemben az igazságról nagy lelki örömmel vallást és tanubizonyságot tehet.“

Hiába kérte a jóindulatot. Épen azt nem kapta meg. „Csen-

¹ Unitárius polemikusok Magyarországon. Ker. Magvető, 1909. 334.

² Enyedi György élete, Ker. Magvető, 1890. 150.

des, kegyes és istenes elme" ítélete helyett megvetést, kárhöz-
tatást kapott. Az olvasók felvilágosítása helyett a legmocskoló-
dóbb tudós kifakadásokat és gúnyt. És különösen a hazai
református írók és teológusok részéről. De jellemző, hogy a
vitatkozásnak ezt az illetlenül durva hangját latin műveikben
kissé letompítják, mintha a tudat alatt a külföldi olvasók elítélő
véleményétől tartanának. Magyar nyelvű műveikben azonban,
melyeket szélesebb körökben való olvasásra szántak az orthodox
egyházba való térítgetés eszköze gyanánt, fék nélkül megeresz-
tik a lealázás, gúny és megvetés szavait.

Az *Explicationes* latin kiadását külföldön már sokan
ismerték, cáfolták, de mennyire más e cáfolatok hangja! A
vitairatoknak a cáfolás mellett igazi célja az, hogy figyel-
meztetik a nyilvánosságot, hogy a könyv kinyomtatására sem
a fejedelemtől, sem az országtól szabadságot nem kaptak.
Aztán ingerlik a fejedelmet és rendeket, hogy a szenthárom-
ságot tagadókat ne tőrjék meg tovább az országban.

E vita-irodalom részletei tekintetében az olvasót Jakab
Elek fennebb idézett tanulmányához utasítjuk.³ Itt csak egy
nehány mozzanatot közlünk, melyek jellemzően mutatják, milyen
különbség van a külföldi és az erdélyi vitatkozók hangja
között. Martini Jakab wittenbergi tanár komolyan cáfolja durva
és sértő kifejezések nélkül, végig tárgyilagosan, mint olyant,
akit nem megvetni kell, mint cáfolatra nem méltót, hanem
mindenképen meg kell cáfolni és legyőzni. De csak az fog
sikerrel harcolni ellene, aki a görög és zsidó nyelv teljes ismerete
mellett kellő vitatkozási készséggel rendelkezik. De Szent-
királyi Benedek⁴ már haszontalan álokoskodásnak (*futilis so-
phisticatio*) mondja az ellenkezők tanításait, melyekkel a szent-
háromságot tagadják és pestisnek, mellyel az ország előkelői,
a tudatlan nép és az ifjúság nagy tömegei vannak megfertőzve
s az igazság ösvényéről eltévedve és az előszóban Vári Miklós
nagy örömmel üdvözli Erdélyt, hogy itt született az (Szent-
királyi), aki azoknak istenkáromlását, melyeket Enyedi, az
ariánusoknak — mint mondják — korifeusa, munkájában kifej-
tett, teljesen megcáfolta s Krisztus dicsőségét megvédte. Ezért
buzdítja az ifjúságot, hogy e munkát éjjel-nappal forgassák és
tanulmányozzák.

Melotai Nyilas István szatmári ref. pap s a Tiszán inneni

³ Enyedi György élete. Ker. Magvető, 1890.

⁴ *Vindicatio locorum veteris Testamenti, aeternam deitatem filii et
spiritus sancti mysteriumque sacrosanctae trinitatis confirmantium adversus
Georgii Eniedini locorum, ut vocat, explicationes, hoc est corruptelas e scrip-
turis instituta Benedicto M. Szentkirályi Transylvano. Marburgi Cattorum ex
officina Rodolphi Hutwelekari, Anno 1619.*

egyházak püspöke két vaskos kötetet írt Enyedi műve ellen. Egyik: *A mennyei tudomány szerint való irtóvány*, melyből a veszedelmes tévelygéseknek és hamis vélekedéseknek kárhuzatos tövises bokrai az Istennek szent ígéje által kiirtogattatnak és az igazságnak üdvösségtermő ágazatai erős beoltásokkal helybenhagyattatnak az Istennek dicsőségére és az anyaszentegyháznak üdvösséges tanuságára. Debrecen 1617. A második: *Speculum trinitatis* 1622. Az első főkép Dávid Ferenc és Sommer Krisztus nem imádásáról szóló tanai ellen irányul, de Enyedivel is foglalkozik.

A második a gúny fegyvereit használja Enyedi ellen, akit tudományát fitogtató embernek mond, aki régi eretnek regéit „regéldegeli”, pogány görög és római írókkal bizonyít, kifordult lelkiismeretűnek mondja, vallását tekergő vallásnak és színlelésnek, Blandratát „betegek után leskelődő, temetőtöltő körpices”-nek (?), Dávid Ferencet udvari szélcsap, állhatatlan elméjű, hitről-hitre vetemedő vargafiának. Az olvasóhoz írt előbeszédében figyelmezteti a közönséget, hogy Enyedi magyarázatait a fejedelemtől és országtól nyert engedély nélkül nagy titokban kinyomatták „annyira alattomban, hogy akkor lött hír benne, mikor el is végződött” s „kirepíték oly reménység alatt”, hogy mindenkit meghódítanak vallásuknak. De nem ez történt, hanem ellenkezőleg az, hogy a maguk vallásán levők közül is sokan eliszonyodtak attól „az undok tévelygéstől” s ha „néminemű világi méltóság s haec omnia tibi dabo mellette nem járna, kiváltképen az fészkeben farba rugnák”. Nem is önérzete már, hanem egyenesen dicsekedés, mikor mondja, hogy ilyen hasznos könyvet istenről magyarul senki sem írt, sem nem látott. A Samosatenicusok a Krisztust „csinált istennek”, „duplás vagy bélelt Krisztusnak” mondják és a szentháromság ellen „hajad szálaít fölborzasztó káromlásokat, szidalmakat és éktelen gyalázatokat hallani.” Ha azoknak „minden hamis csavargásokra” meg akarsz felelni, olvasd ezt a könyvet, amely már kész volt, mikor az Enyedi magyar könyve elé „beggyesztett mocskos praefatio” kezébe akadott. Csudálkozik a felséges isten türelmén, hogy csendes hallgatással szenved a samosatai plebánus „iszonyu szidalmát” a szentháromság ellen, hogy „ez kárhuzatos gonoszságoknak bűdös fertőiben megdöglött világ fiairól” ne szóljon.

Gelei két vaskos és terjedelmes könyvben cáfolja Enyedit. Egyik a magyar nyelven írt *Titkok titka* (Gyulafehérvár, 1645. 1073 l.), másik a latin nyelvű *Preeconium Evangelicum* (Gyulafehérvár, 1638.). Első könyve, mint maga mondja, az 1641. évi kolozsvári zsinatból és disputációból fogant s a fejedelem unszolására és költségével jött létre, A második épen a dézsi

egyezkedés évében jelent meg nagy példányszámban, hogy külföldön is terjeszteni lehessen s szintén a fejedelem költségén. Jellemző a nagy különbség a latin és a magyar nyelvű könyv hangja között.

Enyedi a Titkok titka szerint tudatlan, hazug, ki az igazsághoz nem bizhatván minden reménységét az igaz értelemnek patvarosan való elformáltatásában helyeztette, minden gondolata hamiskodás, gyermeki tudatlanság, vagy „ostoba kábálkodás”, melyben „mákszemnyi tudósság, vagy derék emberhez illő fontosság” nincs (341. l.). Hamis és tudatlan sillogizmusokat fonogat össze. „Talán így tanulták Padovában a Galenisták között s így is tanítják a kolozsvári nagy scholában az ő suhancárikat argumentálni” (350 l.). „Ki nem nevetné tehát és ki nem pökné ezt a vitililitigatort, ezt a patvaros, agyafurt embert?” Aki a nullitáriusoknak antesignanusa és Platoja s mikor „a mi vallásunkon így triumfál, dicsérik, áldják, égis magasztalják, hogy anyaszülötte soha olyan tudós nem volt; holott ha értelemmel megáldotta volna őket az Isten s a lelki hályogot levenné szemökről, szégyellenék inkább és pöknék annak helytelen tétozázásait és oktalan sophisticálásait”. Ezeknek a „másfélistenüeknek”, „ellenkáromkodóknak szájok bedugtatására, abajdoc tudomány”-ok cáfolására írta könyvét, az ellen „a veszett Ferenc” ellen, aki „káromkodó, bűdös szájával azt böfögi, hogy a Krisztus nem Isten”. Hogy „káromkodó szájukat” bedugja s „abból kiböfögött kérdéseket” elhárítsa, ezért írta könyvét. S ennyi szidalom után is képes kijelenteni szemforgató kegyességgel, hogy őket szántszándékkal bántani nem igyekezett. Keserüi Dajka cirkálása „istenesút, melyen számtalan sok lelkek a kárhozatból kiragadtatának, az ekléziák igen megszorodának s a tévelygőknek pedig gyülekezeteik meghiusodának”. Hogy a kolozsvári tanács tagjainak negyedrésze református s a bíróságot is minden negyed évben református viseli, az a fejedelem „márványkőoszlopra metszendő dicséretes cselekedete”. Ennyi szidalom mellett is látja némi hasznokat ezeknek a dualistáknak, vagy bináriusoknak, kettősöknek, vagy kettőségeseknek”, mert „ha ők ösztönül oldalunkban nem volnának, eltunyulnánk”. S mégis szíve leghőbb vágya, hogy „mind relegáltatnának és kiűzetnének,” hogy az ország e dögleletességtől alkalmasan megtisztulna”. Nyiltan izgat ellenök. Nullitáriusoknak mondja őket, atheismussal, epikureizmussal vádolja, kik minden erkölcs-telenségnek forrásai, elkövetői, az országnak minden háborúságát, romlását, a véghalált nekik tulajdonítja. „Boldogtalan ország, amelyben ez a káromkodás recepta religio” s fél és aggódik, hogy a hosszutűrő Isten egy napon tűzzel-vassal

tisztítja meg, ha nem léssen, aki érette bosszút álljon (274. l.). Sokan vannak Lengyelországban, Szilézia táján Socinus eretnekiségének e „tojományi és fajzati“; Belgiumban és Angliában mind többen tenyésznek ebből „az átkozott mételyes és belpoklos magból“; napról napra mind elébb mendegélnek az ujításban s vagy a zsidózásban, vagy az atheismusban szűnnek meg. „És hogyha az országnak főrendei és igazgatói föl nem ébrednek s azokra a konkolyokat hirdető ördög tagjaira szemesebben nem vigyáznak és ideje korán, még fűvökben őket learatván, elejét nem veszik, általán végvel egykor csak azt veszik eszekben, hogy e világ megnyögellik s elhül belé, hogy keresztyénből régen atheussá, istentelenné lött“.

Másik műve a Gyulafehérvárt 1638-ban megjelent *Praeconium Evangelicum*. Érdekesnek tartjuk az I. kötet címlapjáról a szerző címeit idézni: *Studio et opera S. K. de G. episcopi seu superattendentis ecclesiarum in regno Transilvaniae orthodoxarum Ungaricarum et quorundam etiam Walachicarum, ut et Lutherianarum Saxonicarum, nec non Samosatenienarum, vulgo unitariarum, reapse dualistarum, Siculicarum Trisedensium in Moralibus; pastoris ecclesiae Albensis primarii, ac senioris Dioeceseos eidem annexae etc.* A könyvnek már a címe jelzi célját: *contra Rabbinos, Samosatenianos, Socinianos, Francisci-Davidistas, Anabaptistas, Papistas, Lutheristas etc.* Geleji és Enyedi álláspontja közötti ellentétnél nagyobb nem is gondolható. „Ha sem az Istent Krisztus igazi és természetes atyjának, sem Krisztust az Atya Isten igazi és természetes fiának, sem a szentlelket igazi és valódi (substantialis) Istennek el nem ismerik, kérdem, hogyan imádhathják valóban Istent? Bizonyára sehogy“. Enyedi „a samosatenianusok patriarkája, vagy helyesebben haeresiarchája,“ aki homályos és kétértelmű szavakkal fejezi ki, hogy Krisztust imádják, de nem mint örök Istent, hanem mint közbenjárót, főpapot és fejünket. „De hogy mégis Krisztus segítségül hívásáról milyen véleményt ápolt bűdös lelkében, nem könnyű megmondani, mert a szentírásnak e véleményt megerősítő helyeit nem félt saját istentelen magyarázataival beszennyezni“.

Az előszóban elmondja, hogy a judaizánsok és sabbathariusok hála Istennek a fejedelem gondosságából már pestises haeresiseket megtagadván, felvették az orthodox vallást, de van még három heterodox vallás, a samosatiana, a pápás és a lutheri, melyekkel nem fegyverrel, hanem érvekkel kell harcolni, felvilágosítással, saját véleményük hamisságának feltárásával. Ő — „amennyiben lehetett“ — támadó, gyalázó szavakat nem használt. „Ha azonban néha-néha keményebb szavak jöttek tollam alá, azokat igazságos bírák szelideknek

és enyhéknek fogják itélni, ha az ellenkezők mérgező szidalmival és ádáz gyalázkodásaival összehasonlítják". És a végén: „Világiakat, akár pápások, akár úgynevezett unitáriusok, vagy lutheránusok, valamint ezek egyházi embereit, különösen a szelidebbeket és békeszeretőket, ez írásomban bántani és bosszantani sem volt szándékom". Geleji azokat, akik Dávid Ferenc utolsó véleményét követik, s „istenkáromló módon szöszékekből hirdetik, hogy Krisztust nem kell segítségül hívni s kik igazi és őseredeti (genuinus) unitáriusoknak mondják magukat, judaizansoknak mondja, habár kisebb és alacsonyabb fokban. Mert valódi judaizánsok azok, akik tagadják Krisztus messiás voltát, a született zsidókkal őt még ma is várják és nemcsak nem imádják, hanem istenkáromló szavakkal illetik, a szombatot ünneplik, disznóhúst nem esznek s a körülmetélést az üdvösségre szükségesnek tartják. Ezek kiirtásáról kiadatott már az artikus.

A Socinushoz közelebb állók Krisztus imádását és segítségül hívását tanítják ugyan, de ezek sem egységesek. Némelyek nyiltabbak és őszintébbek, kik nemcsak tanítják Krisztus segítségül hívását, hanem nyíltan segítségül is hívják. Mások rava-szok, szóval ugyan mondják, hogy imádni kell és segítségül hívni, de valóban nem teszik sem nyilvánosan, sem még kevésbé magánilag. Ezeket a Socinushoz közelállókat kezdték dualistáknak nevezni.

Alsted gyulafehérvári tanár *Prodromus religionis triumphantis* Gyulafehérvár, 1635. c. munkájában szembe állítja Dávid Ferenc és Socinus nézeteit Jézusról s „vizálgató meg-egyezésnek" (concordiam discordam) jellemzi felfogásukat, mely csak abban egyezik, hogy Krisztus örök istenségét tagadják mindketten. A Dávid követőit „igazi", a Socinus követőit „nem igazi unitáriusoknak" (perfecti, imperfecti unitarii) nevezi. Ez az, amit mi ma „tisztá" és „szocinianus" unitarizmusnak nevezünk. Abban megegyeznek mindketten, hogy Krisztus nem öröktől fogva való Isten, hanem időben lett azzá, azért Alsted szerint mégis két Istent konstituálnak s binariusoknak, vagy dualistáknak kellene őket nevezni. János Zsigmond alatt a Socinus felfogását fogadták el. Ő pedig azt mondja, hogy akik Krisztust nem imádják és nem hívják segítségül, akik a szentháromságot elvetették, azokat ki kell közösíteni a keresztények társaságából. „Vajha most is erre köteleznék a mi unitáriusainkat, akik valóban Dávid Ferencet követik. Csalódom-e, vagy igazán leveszik az álarcot a semijudaizansokról? Hála az Istennek, az álarcot levették már róluk, mikor Erdély fejedelme, Rákóczi 1638-ban Dézsen a kolozsvári unitáriusoktól felszított szakadást megszüntette és elérte azt, hogy Krisztust

egyenesen imádni és segítségül hívni országos rendelettel köteleztettek, ők pedig ígérték, hogy ezt megteszik."

Az Enyedi Explicationese magyar fordítása körül kifejtett irodalmi harc néhány mozzanatán végigtekintvén, felvethetjük a kérdést, hogy elérték-e az unitáriusok azt a célt, melyet e fordítással elérni szándékoztak? És bátran felelhetjük rá: nem. Sőt, minden várakozásuk ellenére épen az ellenkezőt szolgálták: az elmék felvilágosítása helyett maguk ellen ingerelték a lelkeket. Mert cáfoló iratok egész sorozata jelent meg, melyek gunyolódó, denunciáló, sértegető, lenéző hangja ellenszenvet keltett ellenök, amely ellen a dézsi komplanáció után nem védekezhettek. Hiszen lehetetlen volt védekezniök, mikor hűtlenség terhe alatt nem volt szabad azt hirdetniök és nyilvánítaniök, amit hittek. De azért nincs igaza Pokolynak abban, hogy ez az irodalmi harc „irodalmi esemény maradt minden történeti következmények nélkül". Mert a dézsi egységnek a vallásszabadságot megszüntető határozatai, az unitárius könyveknek cenzura alá vetése igen nagy részben ennek az irodalmi harcnak a légkörében születtek.

Hogy lenézett helyzetükben mennyire gyűlöletesek voltak s szerényen meghúzódva csak a védelemre szorítkoztak, mutatja Árkosi elmélkedései és P. Horváth Ferenc Apológiája.

A dézsi egység után a 16. században fellendült, élénk vallási irodalom a mi részünkről majdnem egészen megszűnt. Az egész 17. században csupán Árkosi Benedek és P. Horváth Ferenc neveivel találkozunk, akik vallásunk védelmében tollat ragadnak. Nehéz is polemiát folytatni akkor, mikor az írónak nem szabad saját nézeteit szabadon nyilvánítania sub nota infidelitatis. És amikor előleges cenzura nélkül könyvet kinyomtatni nem szabad. Árkosi *Imádságos könyve és elmélkedései*⁵ nem tudományos teológiai munka, hanem a hívek lelki szükségleteit szolgáló imádságok és elmélkedések s még sem tudta megnyerni kiadásához az orthodox világi hatóság engedélyét. Pedig még hizelegni is megpróbál e célja érdekében: „Mert arról minden hizelegés nélkül vallást tehetünk, hogy mióta isten Erdélyben az unitárius vallást feltündököltette, semmi erőszakot a fejedelmektől nem szenvedett. Sőt szabadságában megtartatott, mind a mai napig privilegiuma meghagyatott. Akik abban állhatatosak voltak, tisztességek és becsületek megha-

⁵ Teljes címe: Az hétbéli minden napokra irattatott és sokféle szükséginkhez alkalmaztatott *Imádságos könyv*, melyben az imádságoknak előtte vadnak a Szentírás szerint való régi és igaz vallásról, a keresztényi hitről és annak cikkeleiről való üdvösséges *elmélkedések*. Kanyaró, K. Magve'ő, 1905.

gyatott és akik érdemlették, a tisztviseléstől el nem rekesztettek. Ha mi fogyatkozás esett, annak okai a háládatlanok voltak, akik sem istenhez (érti a szombatosokat), sem fejedelmekhez (Székely M. párthiveire gondol) hívek nem voltak. Fejedelmünk jó példát hattanak, mint kelljen a jó magistratusnak magát viselni a különböző vallásbeliekhez." A magistratusokról irt egész elmélkedése megerősíti e véleményt. „Nincsen a hívek gyülekezeteinek nagyobb rontója s ellensége, mint aki azt tüzzel, vassal és testi fegyverrel akarja oltalmazni: hasonlóképen a lelki farkasokat lelki fegyverrel kell a nyájtól elűzni".

Hiába volt ez a nem őszinte történelmi visszapillantás és pásztori elmélkedés, az engedélyt nem kapta meg.

Árkosi az imádságokat 1660-ban írta, mikor pestisben 7 papunk és tanárunk halt meg s a papi teendők végzésére a szomszédos egyházi körökből kellett hetenként rendre papokat berendelni és amikor a lengyel unitáriusok kiűzetvén, vagyonukból kifosztottan Kolozsvárra jöttek. Erre vonatkozik a lelki tanítókért való könyörgésben ez: „mely igen megfogyatkoztanak a pásztorok, kik a te népedet igaz tudománnyal és jó, példaadó erkölcsökkel üdvösségre igazgathatnák... Szándd meg a te pásztor nélkül való nyájadat és vedd el a te népednek lelki éhségét... Ne távozzék el a te gondviselésed a te gyámoltalan népedtől, *kiket a te csodálatos világodra hívtál*". Az elűzött lengyel unitáriusokra ez: „Igen megsokasodtanak a mi ellenségeink, sok népek támadtanak fel mi ellenünk, összegyűltenek a földnek királyi és a fejedelmek tanácsot tartottanak a te néped ellen. Ne add a te kevésszámú híveidet gyalázatra mindeneknek, kik mi körülöttünk lakoznak."

Azonban ez imádságok és elmélkedések mellett talál magának alkalmat arra is, hogy kifejtse, „mi légyen a régi szentírás szerént való igaz vallás és az Istennek velünk lakozására méltó tiszta keresztyén élet", mert „az igaz vallás igazán való megmutatásával még az ellenséget is az üdvösséges útra óhajtaná terelni". Valószínűen ezért nem engedték meg a könyv kinyomtatását, mert „Erdély akkor már csak a katolikus országokhoz viszonyítva volt a vallásszabadság országa" — mondja Kanyaró. A szentháromságot tudományos készültséggel és erős dialektikával cáfolja, bátor, őszinte hangon — persze névtelenül. „Mi szükség azt a tudományt (t. i. a szentháromságot) a szentírásból próbálni, mely az igaz okossággal ellenkezik, holott semmi igaz ratioval ellenkező képtelen dolog nem található a szentírásban.⁶ Héjába vár segítséget az a tudomány a szentírásból mely az igaz ratio ellen vagyon". A

⁶ Kanyaró: Árkosi Benedek a szentháromságról. Ker. Magvető. 1897.

háromságosok az ő háromság felől való tudományokat a szentírásból meg nem bizonyíthatják". Fejtegetésének vége az, hogy a szentháromságot sem a bibliából, sem a józan okosságból szabott érvekkel meg nem bizonyíthatni.

Hogy mennyire becsülték ez imádságokat és elmélkedéseket, mutatja az, hogy minden pap és mester tartozott leírni magának, vagy megszerezni másolatát.

P. Horváth Ferenc⁷ az Apologia „készületiben“ (= előszó) elmondja, hogy az erdélyi unitáriusok a méltatlanul rájuk ragasztott Krisztus-tagadók név miatt „az emberek között közönségesen nagy gyűlötségben vannak“, még pedig azért, mert vallásukat sem itt, sem Magyarországon, sem a körül való országokban nem ismerték és nem ismerik, „mivel az unitáriusoknak az ő hűtőknek minden ágazatit kinyomtatni és mindenütt való szabados hirdetés által kiterjeszteni meg nem engedtetett... Az ő vallások ellen való vádak pedig és az ő kárhoztatások, az ő gyűlöltetéseknek útjai mind közönséges gyülekezetekben szabadosan hirdettetvén s mind pedig könyvekben kibocsáttatván, midőn a nép nem hallhatta az unitáriusoknak azok ellen való magok mentségét, ő magok is pedig a szoros fenyték miatt az ő értelmeknek világosságát minden részeiben ki nem adhatták; könnyű volt a népnek úgy ítélni, hogy az unitáriusok valósággal olyanok, amicsodáknak lenni őket hirdetik az ellenkezők.“ Az ellenünk való vádak azért hirdetik, hogy „azok által az unitáriusok hite s vallása mentül gyűlöletesebbé tétessék“.

P. Horváth Ferenc szeliden, szinte bocsánatkérő hangon jelenti, hogy ő senkivel disputálni nem akar, senki hitét, vallását nem bántja, sőt nem is érinti. Egyedüli célja a védelem, mert „a magunk alacsony és a világ előtt elvettett mivoltunkat jól tudjuk és érezzük“. És azért sem, mert nincs, aki a másfélezer év óta vita alatt álló kérdésben olyan ítéletet hozzon, amelyen mindenik fél megnyugodjék. Nem tesz egyebet,

⁷ Apologia fratrum Unitariorum, azaz oly írás, melyet egy Isten dicsősége mellett buzgólkodó ember írt és maga disponált költségével kibocsáttatott oly véggel, hogy abban mindenekkel azt megértesse, hogy azok a dolgok, melyekkel ezen társaságot tartó atyafiaknak értelmek és vallások teiheltetik és a világ előtt gyűlöletessé tétetik, méltatlanul hirdettetnek, minéműek ezek:

I. Hogy az unitáriusok az ő hűtőknek fundamentumául az emberi értelmet, józan okosságot és nem az isteni jelentést tartják.

II. Hogy az Atya, Fiú és Szentlélek felől szentíráson kívül és ellen tanítanak.

III. Hogy Krisztus-tagadók.

IV. Hogy kétistenűek, bálványozók, átkozottak azért, hogy az ember Jézusban bíznak.

Kolozsvárt, az unitária ecclesia typusival, 1701. esztendőben.

„hanem a mi értelmünket és annak okait letesszük azok ked-
veért kiváltképen, akik a mi religi6nkat, hitünket, vallásunkat
kárhoztatni hallják szüntelenül a tanítóktól és minthogy vallá-
sunkat nem tudják, úgy ítélnék, hogy azok mind igazak légye-
nek“. Mikor a szentháromság képtelenségét kimutatta, szüksé-
gét érzi a mentegetőzésnek s azt mondja, hogy „talán ezt is
nagyobb bátorsággal cselekedtük, mint sem a mi világ előtt
alacson állapotunkhoz illett volna“. De mentségül azt hozza
fel, hogy „a magamentő félt is nem lehet elfogni az ő maga
mentségének útjától“. És újból és ismét hangoztatja, hogy ő
nem vádol és nem kárhoztat senkit és „hüteért pokolra nem
ítél senkit“. De viszont erősen meg van győződve a szentírás
világos szavaiból értelme igazságáról, mert „különben miért
viselnénk el annyi szidalmat, gyűlölséget, kárhoztatást, becs-
telenséget, üldöztetést amellet a tudomány mellett, amelyet
tartunk?“ És milyen meghatott lélekkel kéri: „Ne viseltessél azért
keresztény, istenfélő ember az unitariusok ellen olyan gyűlö-
letes szívvel, ne kárhoztasd azért őket, hogy nem hihetik az
Isten felől azokat a dolgokat, melyeket sohult a szentírásban
nem látnak“. „És ha minket tántorgóknak tartasz, ne segéljed
üldözésseddel, kárhoztatásoddal és erőszakosan, vagy egyéb
mesterséges útakon, módokon való szorgalmatosságod által,
a te vallásodra való hajtságoddal a mi tántorgatásunkat“. Abban
a korban nagyon érzékeny vallási sérelemnek érezték azt,
hogy az unitáriusokat krisztustagadóknak mondták, ami „a
Krisztus országából kirekesztő gyűlöletes és kárhozatos ne-
vezet“. Pedig mi „a Krisztust is Istennek lenni hisszük és
tartjuk, mert ő néki isteni nevezet, isteni tulajdonságok, isteni
hatalom és isteni munkák, isteni tisztelet tulajdonítatnak“. (131. l.)
„Honnét veszitek hát emberek azt a bátorságot, amellyel min-
ket minden éktelenségekkel kárhoztattok, zsidóknak, török-,
cserkeszhitűeknek, bálványimádóknak, Istennélkülvalóknak, kár-
hozatra méltóknak, átkozottaknak, zabola nélkül való bator-
sággal mondotok, irtok és tartotok“. (81. l.). A kétistenység vádja
ellen szól a IV. részben, „melyben megmutattatik, hogy noha
az unitáriusok mind az Atyának, s mind a Krisztusnak isten-
ségét hiszik és vallják a Szentírás szerint, mindazáltal nem
kétistenűek. Es noha a szűz Máriától született ember Jézus
Krisztusban biznak és ő általa várják üdvösségeket. mind-
azáltal nem bálványozók, nem átkozottak“. (123. l.) „Mi is az
egész kereszténységgel és a természet világával együtt úgy
hiszük, hogy *csak egy légyen* olyan méltóság, aki minde-
neknek mindenek felett való istene és ura légyen, aki sen-
kitől ne, de mindenek ő tőle függjenek, akinek kezdete sen-
kitől ne, mindeneknek pedig kezdete ő tőle légyen, akin sen-

kinek is hatalma ne legyen, de ő néki mindeneken légyen. Patvar azért az, amely az unitáriusokat kétistenüeknek tartja és mondja. mert mi egynél többet nem tartunk, mind állatja s mind személye szerint és azt mondjuk, hogy a nem más senki, hanem csak az, aki mindeneknek atyjának mondatik". (125. l.).

9. fejezet.

Az unitárius Kolozsvár református többségüvé lesz.

A református fejedelmeknek majdnem egy századig tartó uralkodása alatt az unitárius Kolozsvár református többségüvé lesz. Ennek az aláhanyatlásnak sok oka van. A szombatos üldözés és dézsi egyesség, a háromszéki eklézsiáknak a református püspök főhatósága alá rendelése mellett megkezdődött a reformátusok beköltözése és az áttérések csendes, de számonkát állandóan fogyasztó folyamata. Régen is igaz volt s úgy látszik ma is az: *mobile mutatur semper cum principe vulgus*. Az unitárius nemesek átállása már János Zsigmond halála után elkezdődött. A Sennyeiek, Sarmaságiak, Kornisok, Kamuthiak, Mikesek, Forrók, kiknek többsége unitárius volt, már a 16. század végén, részben a 17. elején a jezsuiták érdekében buzgólkodnak. Zsigmond alatt 1594—1604. években veszítettük el legerősebb világi támaszainkat. „A mai napság legrégebnek tartott erdélyi r. kath. főúri családok ősei többnyire ebben az időben, és pedig az unitárius vallásról tértek át a r. katolikus hitre“, mondja Pokoly (I. 300). Ez a folyamat a ref. fejedelmek tudatos és tervszerű vallásügyi politikája és birtokadományozása folytán tovább folytatódott, most már a református felekezet javára. Báthori Gábor alatt mélyreható és hosszú időre szóló változás történt az egyházban és az iskolában. Eddig a jezsuitákkal kellett felvenni a harcot. Mostantól kezdve majdnem egy egész századon keresztül a reformátusokkal kellett állani azt. Kezdetben mi vagyunk az erősebbek. A városi tanács kizárólag unitáriusokból áll. Kollégiumunk egyedüli a városban. A reformátusoknak nincs szervezett egyházközségük. Református írók állították ugyan s szerették volna fenntartani a kontinuitást, t. i. hogy az unitárius korszak alatt is fennmaradt a ref. eklézsia s papjaik is voltak. De Pokoly ezzel szemben azt mondja, hogy reformátusok bizonyára voltak, de nem volt református egyház. Nemsokára megalakul az is. Iskola is állítottott. Azután a városi tanácsban megkapják a helyek negyedrészt s minden negyedik évben a biróságot. Végül a város igazgatásában unitáriusok és reformátusok egyenlő arányban vesznek részt. Amint gyarapodott számuk s